

матншунослиги
қирралари

Матн - Таърифиб - Тахрир

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ
СОҲИБА УМАРОВА

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Соҳиба УМАРОВА

ЎЗБЕК
МАТНШУНОСЛИГИ
ЎИРРАЛАРИ

Тошкент
«Akademnashr»
2015

УДК: 801.8 (093)
КБК 63.2(5Ў)
С 60

С 60 Сирожиддинов, Шухрат
Умарова, Соҳиба

Ўзбек матншунослиги қирралари: монография / Ш.Сирожиддинов, С.Умарова. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 128 б.

ISBN 978-9943-985-07-0

УДК: 801.8 (093)
КБК 63.2(5Ў)

Матншунослик – адабиёт, тилшунослик, фалсафа ва тарих соҳаларига бирдек дахлдор соҳа.

Мазкур монографияда ўзбек матншунослиги ўз тараққиёт босқичларида тажрибадан ўтказган тадқиқ усуллари ва принциплари таҳлил этилган ҳамда бир системага келтирилган.

Монография шарқшунос ва филолог мутахассислар, миллий илмий-адабий меросимиз тадқиқотлари, қўлёзма манбалар тадқиқи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: М.Саъдий

Тақризчилар:

Қ.Содиқов, филология фанлари доктори, доцент

Р.Зоҳид, филология фанлари номзоди, доцент

А.Жуманазар, манбашунос

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-985-07-0

© «Ўзбек матншунослиги қирралари»,
© «Akademnashr», 2015

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин илмий-тарихий ва маданий меросимизни тиклаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. 2014 йил 15 – 16 май кунлари Самарқанд шаҳрида Президентимиз Ислоҳ Каримов ташаббуси билан ташкил этилган «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти» мавзuidaги халқаро конференция мамлакатимизда истиқлолнинг илк йиллариданоқ қадр-қиммати билан абадиётга дахлдор илмий, маданий меросимизни тиклаш, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, кенг миқёсда ўрганиш, халқимизга етказиш соҳасида олиб борилган оламшумул ишларнинг ўзига хос сарҳисоби бўлди. Халқаро конференциянинг очилиш маросимида Президентимиз томонидан сўзланган нутқда Шарқ қўлёзмаларида сақланаётган улкан меросни ўрганиш ва оммалаштириш, ёшларга етказиш, шу йўналишда юртимиз ва хориждаги тегишли етакчи университетлар, илмий-тадқиқот марказлари ўртасида ҳамкорликни мустаҳкамлашга қилинган даъват бутун курраи заминдан йиғилган хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан мамнуният ила қабул қилинди.

Давлат раҳбарининг нутқида эътибор қаратилган кўпгина жиҳатлар мамлакатимизда манбашунослик ва матншунослик соҳасида тушланган бой тажрибани бир системага келтиришни маҳаллий олимлар зиммасига муҳим вазифа қилиб юклайди. Юртимизда ўтган асрнинг бошларидан давом этиб келаётган Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш ишлари мустабид коммунистик тузум белгилаб қўйган чегара ва доирадан чиқмаган. Тадқиқотчининг ёндашувида тузум тазйиқи яққол сезилиб турган. Ана шу кўринмас тазйиқ олимларни кўпроқ манба – қўлёзма тавсифи ва баёни билан чекланишга, матн моҳиятига чуқурроқ киришдан онгли равишда қочишга олиб келди.

Тарихий манбашунослик ўтган асрнинг 30-йилларидан мунтазам ривожлана борди. Шарқ қўлёзмалари каталогини тузиш, тарихий манбалар тадқиқи ва таржимаси соҳасида узоқ йил-

лар давомида амалга оширилган ишларнинг илмий қиммати беқийсдир. Худди шу баҳони илмий ва таъкира характеридаги манбалар тадқиқига ҳам бериш мумкин. Аммо утган асрнинг 60 – 70-йилларигача бадий асарлар матни тадқиқи бўйича олиб борилган ишлар системали эмас эди. Ҳамид Сулаймон бошлаб берган ва академик А.Қаюмов бошчилигида Қўлёмалар институти атрофида марказлашган мамлакат филолог матншунос олимларининг жиддий саъй-ҳаракати билан ўзбек матншунослиги ўзининг раван йўлига чиқиб олди. Ўироқ шунини таъкидлаш зарурки, филология соҳаси бўлган матншуносликни тарихчи олимларнинг «мулки» ҳисоблаб келинган манбашунослик билан бирлаштиришга бўлган уринишлар, мамлакатимизда «адабий манбашунослик» истилоҳининг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳолбуки, бу матншуносликнинг таркибий қисми бўлган «матн тарихи» билан боғлиқ тадқиқотлар қисминигина ташкил этувчи бўлим эди. Матншуносликнинг асосий ва салмоқли қисми бўлган «матн талқини» коммунистик тузум зўравонлигидан ҳуркиб Шарқ қўлёмаларини ўрганиш ишларига татбиқ этилмади. У фақат замонавий матнлар таҳлили билан шуғулланувчи тилшунос олимлар мулкига айланиб қолди. Энг ёмони, бугунги кунда ҳам матншуносликни замонавий тилшунослик соҳаси деб қарагучи олимлар йўқ эмас.

Мустақиллик халқимиз мулки бўлган турли қўлёмаларни топиш, Шарқ қўлёмаларини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва нашр этиш ишларининг кескин жонланиши, айниқса, Миллий уйғониш мафқураси асосида ўтмиш ижодкорларимиз асарларини оммалаштириш ҳамда натижада матншунослик соҳасининг жиддий ривожланишига тўртки берди. Юзлаб қўлёмалар манбалар ҳозирги ўзбек имлосига транслитерация қилиниб чоп этилди. Сўзсиз, бу ишлар таҳсинга лойиқ. Аммо уларда кўзга ташланган илмий камчиликлар, манбалар ва матнларни таҳлил, талқин этишдаги ноқисликлар матншунослик соҳасини системали тартибга келтиришни тақозо қилмоқда. Эътиборингизга ҳавола этилаётган монография шу йўналишдаги дастлабки иш ҳисобланади. Келажакда матншунослик назарияси янада такомиллаштирилишига шубҳа йўқ. Мазкур монография матншунослик соҳаси ҳақида дастлабки системали тасаввурларни беришга мўлжалланган.

I ҚИСМ. МАТНШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Матн ва матншунослик

Ўзбек халқининг кўпмингйиллик тарихи, бой илмий-маънавий мероси, адабиёти ва санъати ҳақидаги қимматли маълумотлар қўлёзма манбаларда акс этган. «Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади».¹

Мустақиллик шарофати билан миллий, маънавий-маданий қадриятларимизни тўла тиклашга эришдик. Мамлакатимиз кутубхоналари ва маърифатли фуқароларимизнинг қўлларида сақланаётган бебаҳо қўлёзма манбалар олимлар кўмагида нашр этилиб, халқимизга тақдим этилди. Ана шундай саъй-ҳаракатлар натижасида биз илгари номлари буткул номаълум бўлган ёки мустабид шўро тузуми мафкураси ўрганишни ман этган юзлаб мутафаккирларимиз, диний арбобларимиз ва адибларимизнинг илмий-ижодий меросидан баҳраманд бўла бошладик. Айниқса, бадий асарлар матнини ўрганиш, чоп этиш ишларида сезиларли кўтарилиш бўлди. Илгари кам ўрганилган кўплаб шоирларимизнинг асарлари тўлиқ тикланиб, мустақиллик мафкураси нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди. Ушбу хайрли ишларни амалга оширишда фақат шарқшунос олимлар эмас, балки араб имлосидан хабардор барча адабиёт ихлосмандларининг ҳисса қўшгани мамлакатимизда қўлёзма манбаларни тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш ишларининг кескин кўтарилишига хизмат қилди. Бироқ республикамызда бадий асарлар матни тарихини ўрганиш соҳасида узоқ йиллар давомида йиғилган тажрибанинг оммалаштирилмагани, матншуносликнинг тадқиқот усулларида беҳабарлик оқибатида нашр юзини кўрган манба-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.31.

ларнинг илмий-бадий аҳамияти ва ёзма ёдгорлик сифатидаги қимматини тўлиқ эришиш қийин кечмоқда. Матншунослик соҳаси вазифалари, таснифи, нашр тиллари ва принципларининг ҳозиргача системалаштирилмаганлиги матн тарихи тадқиқига қўл ураётган адабиётшуносларимизга манбаларни илмий истеъмолга киритиш ишларида муайян қийинчиликлар туғдирмоқда. Ушбу йўналишда фаолият кўрсатаётган матншунос тадқиқотчилар учун назарий ва амалий қўлланмалар, академик услуб ва нашр принципларининг ягона қоидаларини ишлаб чиқиш давр талабидир. Бу иш, ўз навбатида, узоқ йиллар давомида ўзбек матншунос олимлари томонидан қўллаб келинган илмий-академик тадқиқ услуб ва усуллари, Ўзбекистонда шаклланган илғор матншунослик мактаби анъаналари, ривожланиш босқичларини ўрганиш ва оммалаштиришни тақозо этади.

Матншуносликда матн маъноси кенг қамровли тушунчадир. Матн деганда, муаллиф ифода этмоқчи бўлган фикр ва ғоянинг ёзувдаги инъикоси тушунилади. Матн деганда яхлит бир асар, бизнинг ҳолатимизда, қўлёзма нусха ҳам англашилади. Бинобарин, уларни ўрганиш жараёнидаги ёндашувлар ўзаро фарқланади. Биринчи таърифдаги матн тадқиқида адабиётшунослар тилшунослар билан биргаликда иштирок этади. Кейинги назарда тутилган матн тадқиқи билан эса асосан матншунослар шуғулланадилар. Уларнинг вазифаларига адабиётшунослик ва тилшуносликка хос бўлган, шунингдек, тарихчиларнинг манба шунослик ва историография соҳаларидаги барча тадқиқ усуллари қўллаш киради. Матншунослик қўлёзма нусханинг матн хусусиятларидан тортиб (лингвистик, бадий, фалсафий, тарихий) нашр кўринишидаги барча ютуқ ва камчиликлари ҳақида яхлит тасаввур уйғотувчи тадқиқотни амалга оширади. Матн тақдири, сақланиш даражаси, нашр безаклари ва тавсифий белгиларини ўрганиш матн тушунчасининг классик таърифига сифмаса-да, матншуносликда қабул қилинган матн тушунчаси, уни ўрганиш доирасига киради.

Замонавий жаҳон филологиясида матн устида ишлаш масалаларига доир қабул қилинган ягона қоида йўқ. Матн тарихини ўрганиш ва интерпретацияси матн устида ишлаётган олимнинг қайси фан соҳасида иш олиб боришига боғлиқ. Шунинг учун тилшунос ва адабиётшунос олимлар ўртасида матн тадқиқи ва

талқини масалалари кимга тегинлиги борасида аниқ тўхтамга келинмаган. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, матн бир қанча ёрдамчи соҳалар – эдиция, археография, герменевтика, экзегетика кабилар билан боғлиқ ҳолда ҳам тадқиқ этилади. Масалан, эдиция – ҳужжатли ва мумтоз матнларнинг илмий нашрини амалга оширишдир. Археография ёзма манбаларни қидириб топиш, бирламчи ишлов бериш, илмий муомалага киритишни назарда тутади. Кутубхона, турли фондлардаги қўлёзмаларнинг туркумлаштирилган тавсифи, археографик қиёсий таҳлили манба матнини тузишда муҳим ҳисобланади. Бундай ишлар натижалари матн устида ишлашнинг равон боришини таъминлайди. Герменевтика қадимги ёзма матнлар мазмунини изоҳлаш билан шуғулланади, матншунослик учун асарнинг ўтмишда тутган ўрни, асар умумий мазмуни каби маълумотларни беради. Экзегетика эса диний матнларни филологик жиҳатдан таҳлил этишда матншунослик ишлари билан бевосита боғланади.

Матн тадқиқи бадиий асарнинг ёзма ёдгорлик сифатидаги қимматини баҳолаш, бадиий асар матни ҳақида тўлиқ тасаввур пайдо бўлишида объектив асос вазифасини ўтайди. Зотан, матншунослик бадиий асарнинг ботиний жиҳатларини очиб бериш, унинг яратилиш тарихи, матн ўзгаришига олиб келган ҳолатларни аниқлаш ва муаллиф варианты сақланиб қолмаган тақдирда асарнинг дастлабки кўринишига яқин матнни тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу жиҳатдан матншуносликни қуйидаги 3 таркибий қисмга бўлиш тавсия қилинади:

1. Матн тарихини ўрганиш.

2. Матн талқини.

3. Матн тузиш.

Матн тарихи

Матншуносликнинг асосий услубий принципи матн тарихини комплекс равишда ўрганишдир. Бунда матндаги давр руҳи излари, мақсадли равишда ёки тасодифий киритилган ўзгаришлар ҳам, кейинги даврларда юз берган нашрий сакталиклар ҳам назардан қочирилмайди. Шу жараёнда матншунослик тарихий-адабий, сиёсий-жуғрофий ва маиший характердаги турли масала-

ларни ҳам ўрганади. Шундан келиб чиқиб матншунослик барча илмий соҳалар объектига дахлдор дейиш мумкин. Адабиёт тарихи ўрганадиган барча масалалар матншуносликда ҳисобга олинади, бироқ унинг вазифаси аниқ. У матн тақдирини ёритади, матндаги ўзгариш хусусиятлари, сабаблари ва босқичларини ойдинлаштиради. Д.Лихачев матншуносликни матнларни нашр этиш жараёнидан ажратиб қарайди.² Бу унинг рус полиграфик нашрлари, охириги икки-уч асрлик тарихга эга матнлар юзасидан олиб борган тадқиқотлари натижасида чиқарган хулосаси — «текстология асосида фақат матн тарихини ўрганиш ётади» деган тезисдан келиб чиқади. Ўзбек матншунослиги тарихини ўрганиш жараёнида биз бу тезис ўзини оқламаслигини кўрдик. Зеро, асрлар давомида ўзбек матншуносларининг заҳматли меҳнати асарнинг қўлёзма нусхасини яратишда намоён бўлган. Нашр тушунчаси қадимги қўлёзмаларни кўчириш ва тарқатиш каби анъанавий ҳаттотлик, котиблик касбига дахлдор бўлгани учун матншунослик айни ноширлик, қўлёзмани кўчириш ва тарқатиш каби жараёнларга таллуқлидир. Ўзбек матншунослигининг рус матншунослигидан яна бир фарқи шундаки, турли ёзувларда акс этган миллий ёзма маданиятимизни бугунги кунда оммавийлаштириш ҳам адабиётшуносларимизни нашр типларидан келиб чиққан ҳолда муайян даражада матншунослик билан боғлиқ вазифаларни бажаришга ундаган. Бу ҳақда ўз ўрнида сўз юритилади.

Матн тарихини тиклашнинг халқимиз маънавий ҳаёти тарихидаги ўрни беқиёс. Зеро, қадимий қўлёзма китоб матнлари давр руҳини акс эттиради. Уларни жиддий ўрганиш муаллифнинг дунёқарashi, воқеликка муносабати, давр илм-фани даражаси ва сиёсий жараёнлари ҳақида муайян тасаввур бериши мумкин.

Матншунос олдида турган бош вазифалардан бири — матн тарихини тиклаш, тадқиқ доирасига жалб этилган манбанинг турли нусхаларини қилёсан ўрганиш, тадқиқ қилиш, улар асосида матннинг асосий вариантини яратиш ва илмий муомалага киритишидир.

Матн тарихи муайян матн ҳақидаги барча маълумотлар йиғиндисидир. У асарнинг шакл ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур беради, матнга оид билвосита ва бевосита маълумотларнинг барчасини қамраб олади.

² Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. — М.-Л.: Наука, 1964. — С.7.

Матн тарихини ўрганишда тарихий ёки адабий ёдгорликнинг яратилган ва кўчирилган даврини аниқлаш, манба нусхалари кўп бўлса, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Шу сабабли ёдгорликлар матни устида текстологик тадқиқотлар олиб боришдан аввал шу ёдгорликнинг мавжуд барча қўлёзмаларини йиғиш, кўчирилиш даври, матний тўлиқлигига қараб таснифлаш ва шундан кейингина унинг тарихини кузатиш лозим. Чунки ҳар бир қўлёзма, биринчи навбатда, давр тарихий ёдгорлиги сифатида ўзигагина хос бўлган муайян тарихга эга.³

Матн тарихини ўрганиш қўлёзма нусханинг мавжуд нусхаларини ўзаро қиёсий текширишдан бошланади. Матнлар *тулиқ, нуқсонли, тuzатилган* (редакцияга учраган) ёки *тузатилмаган* кўринишларда учрайди. Қўлёзма нусхаларда унинг тарихи бевосита қайд этилган ёки билвосита аниқланадиган белгилар ёрдамида тикланади. Бевосита белгиларга қўлёзма асарнинг яратилиш ва кўчирилиш саналари, муаллиф ва унинг асарни ёзиш мақсади ифодаланган сўзбошиси, котиб номи ёки унинг қайдлари каби матншунослик учун катта аҳамиятга эга тавсифий мезонлар киради. Билвосита белгиларга ушбу асар ва унинг муаллифи ҳақида турли асарлар, хусусан, тазкираларда берилган маълумотлар, қўлёзма нусхаларни қиёслаш натижасида олинadиган текстологик натижалар киради. Ўзбек матншунослари қўллаб келган қуйидаги тадқиқ усуллари асосида бугунги кун ўзбек матншунослиги тажрибасини таснифлаш мумкин.

1. Матний тафовутларни таҳлил қилиш усули. Матний тафовутларни таҳлил этиш «асл» ёки «дастлабки» матнни тиклаш йўлида ўтилиши шарт бўлган бўғиндир. Матншунос матн тарихидаги барча даврий ўзгаришларни кузатиб, уларнинг содир бўлиш сабабларини аниқлаши жуда муҳим. Таҳлил оддий фарқларни ўрганишдан бошланиб, охирида умумлаштирувчи хулосаларга келиш билан тугайди. Фарқлар қўлёзма нусхалари орасида, хронологик тартибда, макон ва ҳудуд тартибида гуруҳлаштирилган ҳолда қиёсланади. Матний тафовутлар хаттот ва котиблар томонидан сўзни нотўғри

³ Ҳамидова М. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 1994. – Б.37.

ўқиш сабабли, шунингдек, муаллиф ёки котиб томонидан онгли равишда қилинган таҳрир туфайли юзага келган бўлиши мумкин. Матншунос фарқларнинг сабабини аниқ белгиллаши лозим. Шундагина матн тарихи объектив кўриниш касб этиши мумкин.

2. Асосий матн тузиш усули. Асосий матн тузиш матншунослик тадқиқ усулларини комплекс равишда ишга туширишни тақозо этади. Асосий матн тузиш муаллифнинг асл, бирламчи матнини тиклаш эмас. Муаллиф матнининг асл ҳолатини тиклаш деярли имконсиз. Матншунос фақат матннинг муаллиф вариантыга яқин кўринишини тузиши мумкин. Асосий матн дейилганда матншунос томонидан нашр учун тузиладиган қўлёзма асарнинг сўнгги варианты назарда тутилади.

3. Кўчиришдаги хатоликларни таҳлил қилиш усули. Қўлёзма нусхани кўчириш жараёни тўрт ҳаракат мажмуидан иборат бўлиб, танланган матнни ўқиш, матнни эслаб кўчириш, ичида такрорлаб кўчириш, ниҳоят, матнни тушуниб-тушунмай кўчиришни ўз ичига олади. Кўчириш жараёнида кўплаб хатоликларга йўл қўйилиши мумкин. Бунга сабаб, котиб аслият ҳуснихати хусусиятларини яхши тушуна олмаган бўлиши мумкин. Матншунос қўлёзма нусхадаги хаттоғлар услубини диққат билан ўрганиши, ҳарфларнинг «бежирим тасвирлари» ўртасидаги боғлиқликка, уларнинг ўзига хос безак-унсурларига эътибор бериб, хатолик нима сабабдан содир бўлганини аниқлаши лозим. Баъзи ҳолларда хаттоғлар сўзни ўқий олмасалар, контекстдан келиб чиқиб ўзларича матнни тузатиб ёки тўлдириб кетганлар. Матншунос томонидан холис аниқланган хато қиёсий таҳлил орқали асосий матнда тузатиб борилади.

4. Муаллиф матни хатоликларини аниқлаш усули. Айрим ижодкорлар ўз асарларини кўчира туриб хаттоғлар фаолиятида кўринган хатоликларга йўл қўйишлари мумкин. Масалан, айрим ҳарфларнинг тушиб қолиши, саналарнинг нотўғри белгиланиши, сарлавҳа ёки айрим жумлаларнинг қисқариши механик тарзда рўй бериши мумкин. Хатонинг муаллиф томонидан онгли равишда қилинмаганлигини аниқлаш муаллифнинг ғоявий позицияси таҳлили, илмий-бадий иқтидори, матн мазмунига талабчанлиги даражасини ўрганиш орқали амалга оширилади.

5. **Матнни онгли равишда ўзгартириш ҳолларини таҳлил қилиш усули.** Матн қасддан ёки беихтиёр ўзгартирилганини фарқлаш мураккаб таҳлилий жараёни талаб қилади. Матн ўзгартирилган ҳоллар хаттот ёки котибнинг «ўта билафонлиги», шундай бўлиши керак эди ёки бўлган бўлиши мумкин деган иддаода матнни тузатиб кетиши натижасида юз беради. Матн-шунос, аввало, манбаларнинг хронологик ёшига қараб фарқлар динамикасини тузиб чиқиши лозим. Ҳанда ўзгартириш манба «тақдири»нинг қайси босқичида юз бергани маълум бўлади. Шундан сўнг манбанинг кўчирилиш санаси, даври ва ҳудуди, даврнинг устун ғоявий, сиёсий йўналишлари ўрганилади. Ушбу таҳлиллар ўзгартириш қасддан ёки беихтиёр қилинганлигини аниқлаб беради.

6. **Қўлёзма тавсифини амалга ошириш усули.** Матн устида ишлаш қўлёзманинг ташқи белгиларини ўрганишдан бошланади. Шарқ китобат санъати ўзининг қатъий принципларига асосланади. Масалан, ҳар бир асарнинг «бисмиллоҳ»дан бошланиши(басмала), сўнг Аллоҳнинг мадҳи (ҳамд, тамҳид) ва Муҳаммад (с.а.в.) таърифи (наът), шундан кейин асарнинг ёзилиш сабаби (сабаби таълифи китоб) қайди китобат қилинишда ташлаб кетилиши мумкин бўлмаган асосий принциплардандир. Қўлёзманинг тавсифий белгилари қуйидагиларни ўз ичига олади: **Матн** китобнинг асосий қисми бўлиб, унга айрим ҳошия ёзувлари, жадвал, пойгирлар кирмайди. **Ички унвон** – тузилиши мураккаб китобларда улар баъзан бошқа (масалан, қизил) сиёҳ билан, баъзан тўқ ҳарфлар(жумладан, насрий асарларда), баъзан ҳозиргидек саҳифа ўртасида берилади. **Жадвал** – саҳифада асосий матнни жойлаштириш принципи (матн рамкаси). Матнлар турли шаклларда – сидирға, икки устун, тўрт устун, зина, ромб, доира, қия ҳолда жойлаштирилиши мумкин. Бу муайян даражада безак вазифасини ўтаб, шеърий матнларда, айниқса, кўп қўлланилган. **Ҳошия** – саҳифа четлари. Жадвал (матн рамкаси)дан ташқарида изоҳ бериш, параллел равишда бошқа бир асар матнини жойлаштириш, матн бўлагидаги фикрни тасдиқлаш ёки тўлдириш учун иловалар келтиришга хизмат қилади. **Пойгир** ўзидан кейинги саҳифанинг шу сўз билан бошланишини билдириб келувчи сўз бўлиб, ўнг саҳифанинг энг остига, чап томонга жойлаштирилади(пойгир

саҳифалар кетма-кетлигини белгилаш учун бет рақамлари ўрнига ишлатилади). **Колофон** – котибнинг қўлёзма сўнгида келтирадиган маълумотномаси. Унда котиб номи, қўлёзманинг кўчирилиш санаси ва котиб мулоҳазалари берилади. Қўлёзма формати, унда ишлатилган хат тури, қоғоз тури, турли безаклар ҳам қўлёзманинг тавсифини келтиришда муҳим аҳамият касб этади.

7. Конъектура йўли билан матнни тиклаш усули. Конъектура деганда матн контекстидан келиб чиқиб матндаги хато ёзилган ўринлар ёки ўқиб бўлмас даражада ўчиб кетган сўз ва жумлаларни тиклаш тушунилади. Конъектура фақат беихтиёр равишда ёки эътиборсизлик туфайли йўл қўйилган хатоларни тузатишга нисбатан қўлланади.

8. Қўшимчалар ва тушириб қолдиришларни аниқлаш усули. Манбалар қиёсий ўрганилганда кўпинча бир нусхадаги муайян матн бўлаги иккинчи нусхада тушиб қолган бўлади. У чиндан тушиб қолганми ёки биринчи манбадагиси қўшилиб қолганми, бу ҳар иккала манбани жиддий текширишдан ўтказишни талаб қилади. Ушбу тадқиқ усули ҳар иккала манбанинг ўз «қиёфадош»ларини тўплашдан бошланади. Икки гуруҳ манбаларини ўрганиш асосида энг қадимийси аниқланади, сўнг ўзгаришга учраган манба давригача кўчирилган манбалардаги ҳолат ўрганилади. Ўзгаришга учраган нисбатан қадимийроқ манба учраган тақдирда унинг тавсифий, даврий ва ҳудудий белгиларини ўрганиш орқали ўзгариш бўйича хулоса чиқарилади.

9. Глосс ва интерполяциялар таҳлили. Қўлёзма нусхаларнинг ҳошияларида учрайдиган изоҳлар, тўлдиришлар, конкретлаштирувчи мулоҳазалар, бошқа манбаларга ҳаволалар, Қуръони карим оятлари ёки ҳадислардан шу муносабат билан келтирилган мисоллар матншуносликда глосс деб аталади. Улар асосий матндан алоҳида бўлиб, умумий мазмунни тўлдиришга хизмат қилади. Замоनावий матншуносликда изоҳлар номи остида келтириладиган барча маълумотлар глосга тааллуқлидир. Қадимий манбаларда уларни саҳифадаги асосий матн ҳошиясида ёзиш расм бўлган. Аммо қўлёзмадан нусха кўчирилиш жараёнларида айрим хаттотлар ҳошиядаги битикларни асосий матнга қўшиб юборган ҳолатлар ҳам учрайди. Бундай ўз-

бошимча таҳрир интерполяция дейилади. Интерполяцияни асосий матндан ажрата олиш матншунос олдида турган мураккаб вазифалардандир. Матншунос асосий матннинг ўзига хос услуби ва структурасини жиддий ўрганиш орқали интерполяцияни аниқлаши мумкин. Шунингдек, қўлёзма матннинг илгари ўчиб кетиши, йиртилиши натижасида маъно мавҳумлигига сабаб бўлган ўринларини ва айни шу нусхадан кўчирилган кейинги нусхалардаги матн бўлакларини қиёслаш орқали интерполяцияни ажратиш олиш мумкин.

10. Қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқлар таҳлили. Матншунос қўлёзма асар нусхалари устида ишлар экан, уларнинг қайси матндан кўчирилганлигини аниқлаши нусхалар ўртасидаги фарқларнинг пайдо бўлиш сабабларини ойдинлаштиради. Бу жараёнда нусхалардаги матний ўзгаришлар хронологик тартибда гуруҳлаштирилади ва энг қадимий нусхалар билан солиштирилади. Ушбу таҳлил натижасида асарнинг дастлабки варианты ҳақида муайян тасаввурга келинади.

11. Нусхалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш усули. Қўлёзма ва тошбосма усулларида чоп этилган асарлар ўрганилаётганида муайян асарнинг қайси матн нусхасида кўчирилганлигини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ўрганилаётган асар асл нусха ёки ягона копия сифатида етиб келган бўлса, табиийки, ушбу усул қўлланмайди. Бироқ асл нусха ҳам, кўплаб копия нусхалар мавжуд бўлган тақдирда матн тарихини ёритиш нуқтаи назаридан, шунингдек, нусхаларнинг жуғрофий-ҳудудий ва даврий жиҳатдан кўп ёки кам кўчирилганлиги, сифат даражасига қараб ўша даврлардаги адабий жараёнлар ва мазкур асарга бўлган муносабат аниқланади.

12. Матнларни классификация қилиш (таснифлаш) усули. Матнлар жанр ва нашр турлари бўйича таснифланади. Жанр турларига адабий(девош, достон-маснавий, қасида ва шу кабилар), тарихий(тарих-йилномалар, тазкира-эсдалик, мапоқиб, вақфия ва шу кабилар), ёзишмалар(мактубот, руқъаот, муншаот ва шу кабилар), диний(тафсир, таъвил, фиқҳ, калом, тасаввуф ва шу кабилар), фан соҳаларига бағишланган матнлар киради. Турли тўпламлар, монографик рисоалар, мажмуалар, биёзлар шаклида кўчирилган ёки тошбосма усулида чоп этилган асарлар нашр турлари бўйича таснифланади.

Таснифлаш матншунос учун муҳим аҳамиятга эга. Зеро, тадқиқ этилаётган матн турли жанр ва нашр турларига хос белгиларга эга бўлиши мумкин. Масалан, тазкираларда биографик маълумотлар билан бирга шеърлардан парчалар, хатлардан намуналар ёки тарихий лавҳалар қоришиқ келади. Девонлар эса муайян структурага эга бўлиб, бу тартиб бузилиши унинг мажмуага айланиб қолишига олиб келади. Баёзлар тазкиралар каби тўплам-антологиялар характерида бўлса-да, уларнинг таркибини шоирлар ижодларидан намуналар ташкил этади.

13. Текстологик белгиларни аниқлаш усули. Қўлёзма асарлар ўз қўчирилиш тарихининг муайян босқичларида бошқа ном остида қўчирилиши ҳам мумкин. Асарнинг халқ орасида машҳур номи ёки шу жанр гуруҳига кирувчи истилоҳлар бунга сабаб бўлади (масалан, «Ҳидоя», «Мухтасар» ёки «Виқоя», «Ҳазойин ул-маоний» ёки «Чордевон» кабилар). Асарнинг асл номини тиклаш учун матншунос ўзи тадқиқ этаётган қўлёзма асарнинг нусхаларини қиёсан ўрганиб, саралаш йўли билан улар орасидан матни айнан такрорланаётганларини ажратиш олади. Уларнинг аҳамиятга эга ўхшаш жиҳатларини, яъни текстологик белгилари ўртасидаги мутаносибликни тиклайди. Номи бир хил бўлган матнлар ўртасида фарқ бор ёки йўқлигини кузатади. Текстологик белгилар барча тавсифий аломатлар, таҳрир изларини ўз ичига олади.

14. Матнни тиклаш (реконструкция) усули. Матншунос асосий матнни тузишда қўлёзма асар нусхаларида учрайдиган фарқлар, тушириб қолдириш ёки қўшиб ёзиш каби ҳолатларга дуч келади. Уларнинг тўғри-нотўғрилигини текшириш ва аниқ тўхтамга келгандан сўнг асосий матнга тузатиш киритиш матншуноздан катта меҳнатни талаб қилади. Бу жараёнда юқорида тилга олинган айрим усуллардаги каби қадимийроқ нусхаларга таяниш иш бермайди. Матншунос бирламчи матн билан ўзи тузатаётган асосий матн орасида қўчирилган нусхалардаги матн бўлагини чиройли ва яхши ўқилаётгани нуқтаи назаридан эмас, мантиқ жиҳатидан боғланиши ва муаллифнинг гоаявий-бадий савияси, даражасига мутаносиблиги жиҳатидан келиб чиқиб таҳлил қилиши лозим.

15. Матнни саналаштириш усули. Матннинг санаси бўлмаган тақдирда матншунос нусхалардаги тафовутлар, бир-

ламчи матн варианты ҳақида хулоса чиқаришга қийналади. Қў-
лёзма асарни ёки унинг нусхасини саналаштириш нусханинг
тавсифий белгилари, қоғози ёки ҳошиялардаги қайдлар восита-
сида тахминан белгиланиши мумкин. Сананинг белгиланиши
нусхалар таҳрири ва бошқа хронологик воқеаларнинг матн кў-
чирилиши билан боғлиқ жараёнларга таъсирини аниқлаш учун
муҳимдир.

16. Матннинг яратилиш жойини аниқлаш усули.
Матн муаллифи аниқ бўлмаган ҳолатларда матннинг ярати-
лиш жойига қараб муайян хулосаларга келиш мумкин. Бунда
матн воқеалари баёни, ҳошиялар ва очиқ саҳифалардаги қай-
длар, муҳрлар каби матн тарихини очишга имкон берадиган
барча имкониятлар ўрганилади. Матндаги шевага хос фонетик,
морфологик ва лексик шакллар, муайян маконга хос маросим ва
урф-одат, анъаналар матннинг яратилиш жойини аниқлашда
якши кўрсаткич бўла олади.

17. Атрибуция ва атетеза. Атрибуция деганда матн
муаллифини аниқлаш тушунилади. Атетеза эса муайян
асарнинг муаллифи нотўғри кўрсатилган тақдирда уни
ноўрин муаллифликдан ҳимоя қилишга айтилади. Атрибу-
ция ҳолатида матншунос матннинг, масалан, ғазалиёт бўла-
диган бўлса, мақтадаги таҳаллус воситасида, матн класси-
фикацияси, саналарни белгилаш, текстологик белгилар,
матннинг яратилиш жойини аниқлаш каби бир қанча тек-
стологик тадқиқ усулларида фойдаланиб муаллиф номи ва
таржимаи ҳолини тиклаши мумкин. Атетеза ҳолатида эса
баҳс қилинаётган муаллифнинг барча асарлари қиёсан ўр-
ганилиб, уларнинг ҳудудий ва даврий, ғоявий ва услубий,
текстологик жиҳатдан комплекс тадқиқи амалга оширила-
ди ва хулоса чиқарилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган тадқиқ усуллари матншунослик-
нинг қўлёмалар билан боғлиқ фаолият соҳасида қўлланади.
Зимонавий адабиётлар, адабий архив материаллари, даврий
матбуот тадқиқи билан шуғулланадиган матншунослик тадқиқ
усуллари улардан фарқ қилади.

Матн шакллари ва уларни тузиш принциплари

Матншунослик принциплари ҳақида сўз кетар экан, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, улар ҳалигача таснифланмаган. Матншуносликнинг тадқиқ усуллари ва принциплари ўртасидаги фарқлар назарий жиҳатдан кўриб чиқилмаган. Биз бу ҳолни ўзбек матншунослик ишларида ҳам кузатдик. Масалан, П.Шамсиев принцип деганда тадқиқ усуллари кўзда тутади⁴, Эшонхўжаев эса принципга тамойил сифатида қарайди.⁵ Д.Лихачев матншуносликнинг тадқиқ усуллари ҳақида гапирар экан, уларни «матн тузишнинг методик принциплари...» деб атайди.

Ўзбек матншунослиги тарихини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, ўзбек матншунослигининг янги даврида (1920-йиллардан кейинги давр назарда тутилмоқда. – муаллифлар) юзага келган кўплаб нашрларда матншуносликнинг бир қанча принциплари акс этган. Улар тузилаётган матн шаклларига қараб фарқланади. Матншуносликда матн тузишнинг бир неча шакллари қабул қилинган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Илмий-танқидий матн шакли.

2. Йиғма-қиссий матн шакли.

3. Илмий-оммабоп(академик) матн шакли.

Бадиий асарнинг *илмий-танқидий матнини* тузиш манбанинг нусхалари кўп бўлганда амалга оширилади. Илмий-танқидий матн шакли матн тарихини илмий ўрганиш асосида муаллиф матнига яқин вариантини тузишдир. Илмий-танқидий матн тузишнинг барча тадқиқотчилар учун қоидага айланган асосий принциплари мавжуд. Масалан, матн тузувчи асарнинг фанга маълум барча нусхаларини кўриб чиқиши шарт. Баъзи асарларнинг қўлёзма нусхалари орасидаги фарқлар кўп бўлиши мумкин. Бундай ҳолда илмий-танқидий матнни тузувчи матншунос *барча нусхаларни кузатишга* мажбур бўлади. Кўп нусхаларга эга манбанинг илмий-танқидий матнини тузишда *нусхаларни саралаш* муҳим. Кўп нусхаларга эга манба матнни устида ишлаш, айниқса, унинг ил-

⁴ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.19 – 21.

⁵ Эшонхўжаев Ш. «Лисон ут-тайр»нинг илмий-танқидий матни ҳақида // Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. – Тошкент: Фан, 1965. – Б.20 – 21.

мий-танқидий матнини тайёрлаш бутун «инжиқлик»лари билан ўта нозик ва масъулиятли, тўхтовсиз аниқлик ва интизом талаб этувчи «заҳмат»лари билан машаққатли, аммо самарали меҳнатдир.⁶ Илмий-танқидий матн тузишда муаллиф нусхаси (автограф) бўлмаган тақдирда **асарнинг қадимий, ишончли нусхаси таянч нусха сифатида олиниб**, бошқа нусхалардан ёрдамчи манба сифатида фойдаланилади. Жумладан, адабиётшунос Р.Зоҳид Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» насари илмий-танқидий матнини тузишда 150дан ортиқ нусханинг умумий ва фарқли жиҳатларини матншунослик нуқтаи назаридан изчил текширган ва 25 (15 қўлёзма, 10 тошбосма) нусхани қиёсий таҳлил объекти сифатида олган. Шуниси аҳамиятлики, Р.Зоҳид сараланган 25 нусхани ҳам муайян принципиал хусусиятларига кўра уч гуруҳга: таянч нусха, асос нусха, ёрдамчи нусхаларга ажратган.

Муаллиф дастхати ёки унинг даврида яратилган матн мавжуд бўлса, илмий-танқидий матннинг илмий қиммати юксак бўлади. П.Шамсиев жаҳон қўлёзма фондларида Навоий асарлари қадимий қўлёзмаларининг топилиши шоир асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш учун катта имконият яратганлигини қайд этган.⁷ Хусусан, П.Шамсиев Қозон давлат университети қўлёзмалар фондида сақланаётган «Хамса»нинг XVI асрда кўчирилган деб тахмин қилинган нусхасининг аниқлашиши ҳақида шундай ёзади: «Хамса»нинг ана шундай қадимий нусхасининг топилиши навоийшуносликда муҳим ҳодисадир. Чунки у улўф шоир асарининг ягона илмий-танқидий матнини тузиш ишини янада такомиллаштириш йўлида зарур манба хизматини ўтайди, матн тузишдаги кўпгина масалаларни, чигалликларни ҳал этишга йўл очади».⁸

Илмий-танқидий матнни тузишда матншуноснинг ***асар мазмуни, гоёси, матн тарихини чуқур билиши ва аниқ ҳулосага келиши муҳимдир***. Бундай матнни тузишда барча эълан этилган нусхалар ***матни танқидий ўрганилади***.

⁶ Қаранг: Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин / Нашрга тайёрловчи Р.Зоҳид. – Тошкент: Санъат журнали, 2007. – Б.6.

⁷ Қаранг: Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.9.

⁸ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.11.

Матншунос ишга жалб этилган нусхаларни қиёсий ўрғаниб, таянч нусхага солиштирган ҳолда барча матний ўзгаришларни *илмий аппаратда қайд этиб боради*. Тузилган илмий-танқидий *матн шакли ёдгорлик ёзилган графикада нашр қилиниши* бундай шаклдаги матн тузишнинг асосий принципларидандир.

Йиғма-қиёсий матн имконият даражасида қўлга киритилган матнларни ўзаро қиёслаш натижасида тузилган муаллиф матнининг нисбатан тўлиқ вариантдир.

Йиғма-қиёсий матн асар нусхалари кам ёки ишончли қадимий қўлёзма нусхалар мавжуд бўлмаган тақдирда амалга оширилади. Бундай матн муаллиф асари ҳақида тўлиқ тасаввур уйғотиш учун тузилади. Йиғма-қиёсий матнни тузишда *мавжуд қўлёзмалардан таянч нусха танлаш* катта аҳамиятга эга. Таянч нусха сифатида имкон қадар тўлиқ, бошқаларига қараганда ташқи нуқсонлари кам, хатолари, ноаниқ жойлари оз нусха танланади. Шунинг учун М.Н.Османов «Шоҳнома»нинг 1966 йилги нашрини танқидий матн эмас, балки йиғма матн деб ҳисоблайди. У ўз фикрини илмий-танқидий матнни тузишда қўлёзмалар базасининг камлиги, матн турли таҳрирлар аралашувидан тузилганлиги, асарнинг композицион қурилиши тўлиқ ифодаланмаслиги, яъни баъзи дostonларнинг қўшилиши ёки ажратилиши каби асосли камчиликларни кўрсатиш билан тасдиқлайди.⁹

Асосий матнни тузишда йиғма-қиёсий ёндашув билан илмий-танқидий ёндашув фарқланади. Лекин баъзан уларни таснифлашда чалкашиш ҳоллари учрайди. Жумладан, Қ.Эргашев Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратилиши хусусида сўз юритаркан, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг А.Н.Кононов томонидан тайёрланган нашрини асар илмий-танқидий матни деб ҳисоблайди.¹⁰ 1948 йили А.Н.Кононов «Маҳбуб ул-қулуб» асари матнини Ленинград ҳамда Тошкент қўлёзмалар фондида сақланаётган саккизга қўлёзма нусха асосида тиклаган.¹¹

⁹ М.-Н.Османов. Фирдоуси. Шах-наме. Т.1. Научно-критический текст. Разночтения, примечания и приложения. – М.: Наука, 1991. – С.5 – 17.

¹⁰ Қаранг: Матншунослик давр талаблари даражасидами? Давра суҳбати // ЎзАС. 2010 йил 2 июль.

¹¹ Наваи. Возлюбленный сердце / Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. – М.-Л., 1948.

Уларнинг энг қадимийси XVI аср бошларида китобат қилинган Ленинград нусхаси бўлиб, йиғма-қиёсий матн шу қўлёзма асосида тузилган, орадаги *фарқлар илмий аппаратда кўрсатиб борилган*. А.Н.Кононов айнан ўзи амал қилган матн туширишдаги тадқиқот усуллари ва принциплари хусусида ҳеч қандай маълумот бермайди. П.Шамсиев, асар нусхалари қиёсий ўрганилганлигидан бўлса керак, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг бу матнини «чоғиштирма матн» дейди.¹² Йиғма-қиёсий матн асарнинг асосий матни ҳисобланади, лекин илмий-танқидий матн тузиш талабларига жавоб бермайди. Матншунос йиғма-қиёсий матнни тайёрлашда *ўзи қўлга киритган ёки имкониятида бўлган манбалардан фойдаланади*. Йиғма-қиёсий матн тузишнинг муҳим принциплари асарнинг *дастлабки тўлиқ матнини тиклашдир*. Йиғма-қиёсий матнлар асар илмий-танқидий матнини тайёрлаш учун илмий замин яратади. А.Н.Кононов «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг барча нусхаларини излаб топишни мақсад қилиб қўймаган ва ўзига маълум нусхалар билан кифояланган. Шунинг учун у ўзи тузган матнни «йиғма(сводный) матн» деб атаган. Ўша пайтлари Навоий юбилеи муносабати билан шоир ижодини оммалаштиришга бўлган шошилиш чаракат А.Н.Кононовга илмий-танқидий матн яратиш учун фурсат бермаган бўлиши мумкин.

Ўзбек матншунослигида йиғма-қиёсий матн тузишнинг ўзига хос принциплари Н.Раҳмон томонидан тайёрланган «Олтин ёруғ» матнида кўринади.¹³ Мазкур асар қўлёзмаси қадимги уйғур-турк тилида ёзилган бўлиб, 1910 йили рус олими С.Малов томонидан топилган ва биринчи марта В.Радлов билан ҳамкорликда эски уйғур-турк алифбосида нашр этилган эди. Турк олими Чевал Қоя томонидан ушбу асар ўрганилиб, 1994 йили Туркияда чоп этилди. У гарчи Радлов-Малов нашри асосида Берлин Фанлар академияси ва Майиз фондида сақланаётган 20га яқин нусха парчаларини ўзаро қиёслаб асарнинг мукамал матнини амалга оширган бўлса-да, асар тилининг мураккаблигидан уни турк тилига таъдил қилмаган.¹⁴ Асар 1986 йили Хитойда уйғур

¹² Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.23.

¹³ Қаранг: Олтин ёруғ. 1-китоб / Сузбоши, изоҳлар ва қадимги туркий тилдан ўзбекчага таъдил муаллифи Н.Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2009.

¹⁴ Кўрсатилган асар. – Б.12.

тилига табдил этилган, аммо Н.Раҳмоннинг ёзишича, табдил анча эркин бўлиб, асл матндан узоқлашган. Ўзбек олими асарнинг Хитойда уйғур тилига қилинган табдили ва Чевал Қоя нашрини Радлов-Малов матни билан ўзаро қиёслаб, асарнинг йиғма-қиёсий матнини тузиб чиқди ва қадимий турк тилидан лотин ёзувига табдил қилди. Матншунос олим матн учун таянч сифатида Радлов-Малов матнини танлаб, Хитой ва Туркияда чоп этилган матнлардаги тафовутларни матн ичида қавсда бериб бориш принципини қўллаган. Н.Раҳмон матнининг яна бир хусусияти, ҳар бир матн бўлаги ўзбек тилига таржима қилиниб табдил билан ёнма-ён келтирилган. Олим қўллаган принципларни яна шуларда кўриш мумкин:

1. «Олтун ёруғ»нинг асл нусхасидаги сатрлар тартибини кўрсатиш мақсадида ҳар бир сатрдаги рақамлар тартиби сақланган.

2. Ҳозирги ўзбек тилидаги табдил қадимий туркчадаги ҳар бир варақдан сўнг берилган. Туркия ёки уйғур нашрларида изоҳ берилмаган ўринларда қавс ичида сўзлар, қўшимчалар киритилган.

3. Транскрипция белгиларини ифодалашда ўзгаришлар киритган (*нг* ўрнига *ng*, *ш* ўрнига *sh*, *г* ўрнига *gh*, тил орқа *и* ўрнига *i*, тил олди *и* ўрнига *i*).

4. Изоҳлар тартибини асл нусханинг тартиб рақамидан ажратиб ўқурсив билан бериб, остига чизикча қўйган.

Илмий-оммабоп(академик) матн ягона, янги топилган асарни эълон қилиш учун ёки илмий-танқидий, шунингдек, йиғма-қиёсий матн асосида матннинг **соддалаштирилган вариантини тузиш** учун тайёрланади. Кенг ўқувчилар аудиториясига мўлжалланган кўптомли академик нашрлар учун ҳам илмий-оммавий матнлар тайёрланади. Масалан, «Хамса» дostonларининг оммавий нашрлари 1939 йилдан бошлаб тайёрлаб келинмоқда. Жумладан, 1939 – 1940 йиллар мобайнида «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Садди Искандарий» дostonлари алоҳида-алоҳида босилиб чиқди. Булардан биринчи дoston шарҳ, изоҳ ва луғатлар билан, қолганлари эса дoston шеърларининг насрий баёни билан китобхонга тақдим этилди. «Хамса»даги дostonлар 1948 йили («Ҳайрат ул-аброр»дан бошқаси) Навоий «Танланган асарлари» сериясида иккинчи марта нашр этилди. Дostonларнинг бу нашрига

насрий шарҳ берилмаган, лекин ҳар бирининг охирига изоҳ ва дугат илова қилинган. 1957 йилдан дostonларнинг насрий ифодили нашрлари қайта босилди. Бу нашрларнинг ҳаммаси омманий нашрлар бўлгани учун дostonлар сюжетига бевосита алоқаси бўлмаган боблар қисқартирилган эди. С.Айний тайёрлаган мухтасар «Хамса» 1940 – 1947 йилларда икки бор нашр этилди. Ушбу нашрлардан мақсад кенг оммани тезроқ Навоий ижоди билан таништириш эди. Ҳақиқатан ҳам, «Хамса»ни кенг китобхонларга етказиш омма ўртасида миллий-маънавий қадриятларимиз билан таништиришда муҳим ўрин тутарди. Шунинг учун мугншуносларимиз олдида матн турларининг хилма-хил шаклларида фойдаланиш масаласи кўндаланг бўлди. Шундай матн шаклларида бири матннинг насрий баён шаклини тузиш эди. Бу йўналишда амалга оширилган ишлар самарали бўлди. Фафур Гулом томонидан тайёрланган «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-оммабоп нашрида асар асл матни ва насрий баёни ёнма-ён берилди. Масалан:

*Ки чун шаҳзодага жаври ҳаводис,
Мунингдек мушкул амре қилди ҳодис.
Анингдек борди орому қарори
Ки, чиқти ўз қўлидин ихтиёри.*

Матн насрий баёни қуйидагича: *Вақтики шаҳзодага ҳодисаларнинг жаври шундай қийин бир ҳолни юзага келтирди, унинг нидам ва тўзимли шунчалик йўқолдики, қўлидан ихтиёри ҳам кетди.*¹⁵

Бундан ташқари, Амин Умарий ва Ҳусайнзода «Лайли ва Мажнун» дostonи насрий баёнини худди шундай усулда амалга оширдилар. Бу китобда ҳам бир томонда дostonнинг асли, иккинчи томонда унинг насрий баёни бериб борилди.¹⁶ А.Қаюмов ҳам Алишер Навоий асарлари насрий баёнини тайёрлашда шу мажҳуд принциплардан келиб чиқиб иш тутган. Кейинчалик Алишер Навоий асарларининг насрий баёнлари тайёрланиб, би-

¹⁵ Қаранг: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Давлат нашриёти, 1956. – Б.178 – 179.

¹⁶ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / Нашрга тайёрловчилар Амин Умарий ва Ҳусайнзода. – Тошкент: Фан, 1941.

рин-кетин нашр этилди. Улуғ шоир ва мутафаккир асарларини бундай усулда нашрга тайёрлаш ишларида алоҳида ташаббус кўрсатган атоқли навоийшунос олим А.Қаюмовнинг хизматлари катта бўлди.

Ўзбек матншунослиги қўлга киритган тажрибалар кенг илмий жамоатчилик томонидан маъқулланди. Адабиётшунос Б.Валихўжаев классик адабиёт асарларининг насрий баёнини асл шеърый матндан алоҳида тарзда эмас, балки китоб бетининг бир томонида асл – шеърый нусха ва иккинчи бетиде унинг насрий шарҳ ёки баёнини келтириш тажрибасини маъқуллади ва бу анъанани изчил давом эттиришни тавсия қилди.¹⁷

Ўтган асрнинг 60 – 80-йилларида «Хамса» дostonлари бир неча марта алоҳида ва тўлиқ ҳолларда оммавий нашрга тайёрланди. «Хамса»нинг 500 йиллиги муносабати билан чоп этилган оммавий матн(академик) вариантига филология фанлари доктори Порсо Шамсиев тайёрлаган илмий-танқидий матнлар ҳамда изоҳлар асос қилиб олинди. Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан чоп этилган 20 жилдлик асарлар академик нашри шу давргача тузилган барча илмий-танқидий ва илмий-оммавий матнлар асосида яратилди. Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ва Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти олимлари томонидан амалга оширилган бу нашрдан мақсад буюк шоирнинг шеърый, насрий ва илмий меросини тўлалигича китобхонлар оммасига етказиб бериш эди. Илмий-оммавий матн принципларининг бошқа матн шакллари принципларидан асосий фарқи, биринчидан, ҳозирги ўзбек ёзувиге транслитерация қилиниши бўлса, иккинчидан, кенг ўқувчилар аудиторияси талабларини назарда тутишидир. Масалан, «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни Алишер Навоий асарлари 15 жилдлиги ўн иккинчи жилди, Алишер Навоий тўла асарлари 20 жилдлиги ўн учинчи жилди нашри учун асос қилиб олинди.

«Мажолис ун-нафоис» асари матнига берилган шарҳлар мазмун-моҳияти нуқтаи назаридан турли хил бўлиб, уларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

– матнда учрайдиган араб, форс тилларидаги тушунилиши қийин сўз ва иборалар таржимаси;

¹⁷ Қаранг: Валихўжаев Б. Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. №4. – Б.22.

- мураккаб ташбеҳли ва рамзли байтлар шарҳи;
- матнда тилга олинган асарлар ва уларнинг муаллифлари ҳақидаги маълумотлар;
- шеърий санъатларга доир изоҳлар;
- тарихий ва афсонавий шахслар тавсифи;
- муаммоли ёки илмий-тадқиқотларга туртки бўладиган шарҳлар.

Келтирилган нисбий таснифдан маълум бўладики, С.Ғаниева матн шарҳини беришда адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик фанларига мурожаат этади. С.Ғаниева ёзган матн шарҳларининг аҳамиятли томони яна шундаки, олима матн билан боғлиқ деярли ҳар бир нуқтага эътибор қаратган, матн шарҳини беришда чуқур илмий изланиш олиб борган. Аслида С.Ғаниеванинг барча асар шарҳларидаги илмий, бадиий ва тарихий маълумотларни бир жойга жамланган, каттагина бир асар вужудга келади.

Алишер Навоий асарларида араб, форс сўзларидан кенг фойдаланган. «Мажолис ун-нафоис»да шоирлар ижодидан келтирилган намуналар асосан форс тилида берилган. «Мажолис ун-нафоис»да Навоий шерозлик Мавлоно Толиб Жожармий деган шоирнинг қабр тошига битилган рубойисини ўқиб ёдда қолдирганини ёзади. Навоий Жожармий ижодидан намуна сифатида ўша рубойини келтиради:

*Дар кўчаи ошиқи ба паймон дуруст,
Меғуфт ба ман аҳли диле рўзи нахуст,
Толиб маталаб касе, ки ў ғайри ту жуст,
Ту толиби ў бош, ки ў толиби туст.¹⁸*

Китобхонга матн тўлиқ тушунарли бўлиши учун таржималар келтирилган. С.Ғаниева ушбу рубойининг таржимасини қандай беради: «Ошиқлик кўчасида аҳди паймони мустаҳкамдан бир аҳли дил(яъни дилбар, дилдор) менга айтган эди: сендан бошқани қидирган кишини талабгорликка ундама, сендай кишига талабгор бўлгинки, у ҳам сенга талабгор бўл-

18 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.24. Келтирилган асар. – Б.227.

С.Ғаниева рубоий маъносини қисқа, аниқ тарзда ўқувчига етказишга ҳаракат қилган. Ушбу рубоий таржимасини ўзига хос шарҳ дейиш мумкин. Эътибор берсак, рубоийнинг аслида «толиб» сўзи уч маротаба қўлланган, таржимада шу тушунча маъносини берувчи «талабгор» сўзи шунча келтирилган.

«Мажолис ун-нафоис»нинг учинчи мажлисида Навоий Мавлоно Осафий ҳақида шундай ёзади: «Мавлоно Осафий – отаси подшоҳи замоннинг вазорат девонида муҳр босибдур ва ўзининг табъи таъриф қилгуча бор ва ҳофизаси ҳам бағоят хубдур. Аммо не табъин ишга буюрур, не ҳофизасин. Ятимвашлик ва раъносифатлиқ ва худройлик била авқотин зоеъ қилур. Бу навъ гариб сифоти кўндурки, агар деса сўз узолур. Мутлақо пандпазир эмас. Бу жиҳатдин бағоят паришондур. Яҳши абёти бор».²⁰

С.Ғаниева Мавлоно Осафий, яъни Хожа Шамсиддин Ҳираний шахси ҳақида бир қанча қизиқарли ва керакли маълумотларни келтиради. Олима аввал шоир туғилган, вафот этган йил ҳамда ўрнини кўрсатади. Кейин Осафийнинг девон тартиб бергани, унинг девони 1968 йили Техронда Ҳоди Арфаъ Кирмоний томонидан сўзбоши билан нашр эттирилганини ёзади. Шарҳда Навоий ўзининг «Соқийнома»сида Осафийни яқин дўстлари, ҳаммаслаклари қаторида ҳамда заковатли шоир сифатида тилга олиши қайд этилган. Шу билан бирга, Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» ва Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоъ» асарида Осафий ҳақидаги маълумотлар борлиги кўрсатилган. С.Ғаниева мутаржим Фахрий Ҳиротий келтирган Осафийнинг бир байти таржимасини ҳам шарҳда беради. Шарҳда Осафийнинг Навоий вафотига ёзган марсиясидан бир байт ва туширган таърихи келтирилган.²¹ С.Ғаниева шарҳда тазкирада Навоийнинг бу шоир ҳақидаги маълумотларини умуман такрорламайди. С.Ғаниеванинг Осафий ҳақидаги маълумотлари тугал ва батафсиллиги билан муҳим илмий қимматга эгадир.

«Мажолис ун-нафоис»да Алишер Навоий бевосита бирор муносабат билан тилга олиб, лекин бундай шахслар ҳақида тўла тўхталишни лозим топмаган ўринлар ҳам бор. С.Ғаниева матн изоҳ ва таржималарини тайёрлашда шундай ўринларга аҳамият қаратган. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»нинг биринчи маж-

²⁰ Кўрсатилган асар. – Б.73.

²¹ Кўрсатилган асар. – Б.244 – 245.

лисида Имом Али Мусо ар-Ризо, Меҳри, Анварий, Хожа Салмон, Шайх Камол, Мавлоно Саъдиддин Кошғарий кабиларнинг исмлари қайд этилган. Иккинчи мажлисида Абу Ҳанифа, Ибн Ҳожиб, Сайид Шариф, Шайх Зайниддин, Хожа Абдуллоҳ Ансорий, Имом Фахр, Амир Суҳайлий, Ҳазрат Шайх, Шайх Фаридиддин Аттор, Шайх Баҳоваддин Умар, Хожа Абу Наср Порсо, Ҳазрат Шайх Абусаид Абдулхайр, Кичик мирзо, Мавлоно Жаъфар, Ҳазрат Аҳмад Жомий, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Ҳожибек кабилар тилга олинган. Лекин бу каби шахсларга тазкирада махсус фиқра ажратилмаган. С. Фаниева уларнинг шахсий ҳаёти, ижоди ва ўз даврида тутган ўрни борасида маълумотлар келтиради. Матншунос томонидан берилган бундай аниқ ва қисқа шарҳлар «Мажолис ун-нафоис» нашрини бойитади. Умуман, «Мажолис ун-нафоис» нашри матни учун шарҳ ва таржималарнинг умумий сони 706тага (муқаддима – 16 шарҳ, I мажлис – 119, II мажлис – 141, III мажлис – 194, IV мажлис – 106, V мажлис – 28, VI мажлис – 49, VII мажлис – 40, VIII мажлис – 13 шарҳ) етган.

Илмий-оммабоп матни тайёрлашда матншунос нашр ўқувчиларнинг қайси тоифасига мўлжалланаётганлигига қараб қўлёзма асар матнини қисқартириши, содалаштириши, шеърини йўл билан ёзилган асар бўлса, насрий баён ёки изоҳлардан фойдаланиши мумкин. «Ҳамса» дostonлари, «Маҳбуб ул-қулуб», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Вақфия» каби асарлар матнларининг насрлаштирилган вариантлари шундай принциплар асосида яратилган.

Ягона нусхадаги асарларнинг илмий-оммабоп матнига мисол қилиб Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мухтасар» асари матнини кўрсатиш мумкин. Унинг ягона, Париж Миллий кутубхонасида 1308 рақами остида сақланаётган нусхасининг микрофилми 1968 йили профессор Ҳамид Сулаймон томонидан Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондига олиб келинган эди. Адабиётшунос олим Саидбек Ҳасанов ушбу асарни нашрга тайёрлаб, 1971 йили замонавий ўзбек ёзувига транслитерация қилиб, чоп этди. Унда «Мухтасар» қўлёзмасини кўчиришда хатот томонидан йўл қўйилган камчиликлар, жумладан, сўзларнинг тушириб қолдирилиши, бир сўз ўрнига бошқа сўз ёзиш, айрим жумлаларни такрорлаб ёзиш, ҳарфлар ўрнини алмаштириш каби ҳолатлар аниқланиб, муайян даражада тикланган.

Хаттот томонидан тушириб қолдирилган сўз ёки жумлалар катта қавс ичига олинган. Хаттот янглишиб такрорлаб кўчирган матнлар кичик қавс ичига олиниб, китоб иловасида унга изоҳ берилган. Катта ҳажмда такрорланмаган жумла ва сўзлар қавс ичига олинмаган ва транслитерацияда ифода қилинмай, тўғридан-тўғри изоҳ бериб кетилган. Транслитерацияда баҳр ва турли вазнларга келтирилган мисоллар текшириб борилган ва хаттот томонидан йўл қўйилган камчиликлар тузатилиб, изоҳ берилган. Баъзи ўқилиши қийин бўлган сўзлар ёки тахминий ўқилган сўзлар транслитерацияда ифодаланиб, сўроқ белгиси билан қавс ичига олинган. Рисоланинг тўлиқ транслитерацияси билан бирга факсимил нашри ҳам берилган. Китобда исмлар, асарлар, географик ва этник жойлар кўрсаткичлари алфавит тартибида ҳозирги ўзбек графикасида, терминлар кўрсаткичи эса, ҳозирги ўзбек ва араб графикасида келтирилган. Исмлар тўғрисидаги рақамлар китобнинг кўрсатилган бетида шу исм ҳақида маълумотлар борлигини англатади. Баъзи исмлардаги бети (а, б) кўрсатилмаган рақамлар сўзбошида қўйилган рақамларни билдиради. Асарлар номи кўрсаткичида муаллифлар номи қавс ичига олинган.

Муаллифнинг ягона дастхат қўлёзмаси бўлган тақдирда, унинг факсимил нашри кўплаб янги тадқиқотлар учун бебаҳо манбага айланиши мумкин. Хусусан, С.Ғаниева томонидан тайёрланган Алишер Навоийнинг «Наводир ун-ниҳоя» девони факсимилиси шундай манбалардан биридир.²²

Факсимил нашр қўлёзма ёзуви, имлоси, безаклари, структураси каби асар матни тарихини ойдинлаштирувчи жиҳатларни аниқлаш ишларини осонлаштиради. Факсимил нашр, одатда, қўлёзма устидаги тадқиқотларни давом эттиришда қўлёзма нусха ўрнини босадиган китоб яратиш учун чоп этилади.²³ 1968 йили Ҳ.Сулаймонов Алишер Навоий «Илк девон»ининг 870/1465-1466 йили машҳур хаттот Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган қўлёзмасининг факсимилини нашр эттирди. «Илк девон»нинг факсимилида қўлёзманинг хати йирик настаъ-

²² Навоий дастхати. Наводир ун-ниҳоя / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1991.

²³ Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент, 2000. – Б.155.

лиқ услубида, Хуросоннинг олий навли ипак қоғозига қора си-
вди ёзилганлиги аниқ кўриниб туради. Хаттотнинг хати асар
матнини аниқ ифодалаган, деярли барча ҳарфларни ўқиса бўла-
ди. «Наводир ун-ниҳоя» фотокопиясида эса, бир оз хиралик бў-
либ, қўлёсмани ўқишда қийинчилик келиб чиқади. Бу хусусда
С. Ғаниева қуйидаги мулоҳазани билдиради: «Хатнинг ёзилиш
услуби ҳақида айтиш керакки, у профессионал котиб хатига ўх-
шамайди. Масалан, «алиф», «коф», «лом» ҳарфлари ўнг томонга
мойил қилиб ёзилган. Мисраларнинг нотекислиги эса хатнинг
мистарсиз ёзилганидан белги беради. Лекин, шубҳасиз, хат ки-
тобга санъатидан пухта хабардор одамнинг қўли билан ёзилган.
Ҳарфларнинг муайян мутаносиблигининг сақланиши, ҳар бир
ҳарфнинг аниқ ифодаланиши, хусусан, ҳарфларнинг нуқталар-
и алоҳида-алоҳида қўйилиши фикримиз далили бўла олади.
Айни чоғда, ҳарфларнинг уст ва остки нуқталарининг аниқ ва
дона-дона қўйилиш ҳолини қадимги ўзбек тилидан хабардор
бўлмаган форсийзабон котибларга енгиллик туғдириш мақсади-
да қилинганлигидан далолат берувчи омил деб қараш мумкин».²⁴

Бугунги кунда янги топилган асарларни ёки энди маълум
бўлган ўтмиш ижодкорларнинг биринчи марта эълон қилинаёт-
ган девонларини нашрга тайёрлашда «Мухтасар» матнида қўл-
ланган принциплардан фойдаланиш энг маъқул йўлдир.

²⁴ Ицной дастхати. Наводир ун-ниҳоя / Нашрга тайёрловчи, сўзбопи муаллифи
С. Ғаниева. — Тошкент: Фан, 1991. — Б.8.

II ҚИСМ. ЎЗБЕК МАТНШУНОСЛИГИ: ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Ўзбек матншунослиги шаклланишининг тарихий илдиэлари

Матншуносликнинг тарихий илдиэлари энг қадимги давр ёзма ёдгорликлари матнини урганишга бориб тақалади.

Инсоният тарихида ихтиро қилинган ҳар бир кашфиёт, аввало, ижтимоий ҳаёт таъсирида юзага келади ва кўпасрлик анъаналар доирасида шаклланиб боради. Ёзма ёдгорликлар матни бевосита ёзув тарихи билан боғланади. Дастлаб пиктографик ёзув кашф қилинган. Бу ёзувда чизилган шакллар асосида одамлар мантиқий фикр юритиб гап тузган. Пиктографик ёзув тараққиёти асосида логографик ёзув пайдо бўлди. Пиктограмма тўғридан-тўғри предметни расм орқали кўрсатса, логограмма сўзнинг маъносини тушунча орқали ифодалайди. Бунда тилдаги ҳар бир сўз ўз рамзий тимсолига эга бўлади. Иероглифик ёзув логографик ёзувнинг ривожланган, мукамал кўринишидир. Пиктографик, логографик ва иероглифик ёзувлар тараққиёти натижасида фонографик ёзув пайдо бўлди. Сўз товуш орқали идрок этилиб, ҳар бир эшитилаётган товушга алоҳида белги (ҳарф) қабул қилиш истаги фонографик ёзувни юзага келтирди.

Милоддан аввалги VI – IV асрлардаёқ Туронзаминнинг турли ўлка маҳаллий тиллари товуш системасига мустақил ҳолда мослашган. Хоразмий, суғдий, паҳлавий, бохтарий каби ёзувлар шаклланганлиги ёзма маданиятимиз илдиэлари нақадар узоқ даврларга бориб тақалишидан далолатдир. Мана шу ёзувлар ичида суғд ёзуви ёдгорликлари кенг миқёсда ва узоқ вақт истеъмолда бўлганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Қўроғза битилган ва бизгача етиб келган суғдча матнларнинг энг қадимийси IV аср бошларига мансуб бўлиб, фанда «Эски мактублар» деб ном олган. Бу мактублар 1906 йили инглиз олими А.Стейн бошчилигидаги экспедиция томонидан Шарқий Туркистонда топилган. Суғд ёзма ёдгорликларининг яна бири Талас водийсидаги қоятошлар сиртига битилган ташрифномалардир. Бу ёзув

оромий ёзуви асосида пайдо бўлганлиги боис оромий ёзувига ўхшайди. II аср охири – III аср бошларида хоразм ёзуви хўжалик ҳисобот ҳужжатлари, тангалар, қабрларга ўрнатилган ҳайкаллар ва бошқа жойларда учрайди.²⁵

Ўзбек (туркий) матншунослиги тарихи хусусида сўз очар эканми, унинг ибтидоси сифатида қадимги манбалар матни билан боғлиқ ҳолда олиб борилган ишлар ҳақида гапириш ўринлидир.

Милоддан кейинги даврда, аниқроғи, қадимги туркий тилининг илк ёзма намуналари пайдо бўлган даврлардаги матн тартиби ишларида биз ягона шахс (хоқон ёки саркарда) фаолияти билан алоқадорликни кузатамиз. Жумладан, Ўрхун-Энасой тошбитикларидаги маълумотлардан шу аён бўладики, унда хоқон ёки саркарда томонидан тошга битилган эсдаликлар ўша давр жамятида рўй берган воқеаларни акс эттирган. Бу худди милоддан аввалги Эрон подшоҳларидан Доронинг Беҳистун қисмига ўйиб ёздирган эсдаликларига ўхшайди. Демак, давлат арбоблари учун бу ҳолат қайсидир маънода анъана тусига кириб қолган удум бўлган.

Адиб ва тарихчи Йўллуғ тигин бевосита туркий матншуносларнинг биринчиси ҳисобланади. У матни тиклаш, яъни реконструкция қилиш билан бирга керакли жойларини қайта таҳрир ҳам этган. Албатта, матншунослик тарихи ўрганилишида бундай амалий жараёнларни таҳлил қилиш масаласи, муҳим, битиклар матни билан айнан иш олиб боришни тақозо этади. Шунинг учун мавжуд маълумотлар асосида шундай кўрсаткич келамиз: матний тадқиқларнинг бу даврдаги асосий мазмунияти матн мазмуни ва шаклига муносабатнинг пайдо бўлишидир. Йўллуғ тигин матннинг мазмун ва тузилиш жиҳатидан яхлитлиги ҳамда уларнинг ўзаро муносабатга киришувини таъминлашга ҳаракат қилган. У матни таҳрир этишда ягона мавзу, гоё ифодаси йўлида изчил қаторни тузиб чиққан. Йўллуғ тигин Кул тигин битигидан олган парчани Билга хоқон битиги матнига киритишда мантиқий ва гносеологик боғланишнинг янгиборда тутган. Турк хоқонлиги даврида ёзилган мазкур ёдгорликлар хусусида тадқиқотлар олиб борган олимлар – Қ. Содиқов ва Қ.Омонов шундай ёзишади: «Қўк турк битиклари ёдгорликлари хотирасига тикланган ёдгорликлар бўлишига қара-

²⁵ Қаринг: Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Фан, 1982.

май, уларда матн тузишнинг аниқ принциплари ишлаб чиқилган эди. Қизиқ бир ҳодиса: адиб ва тарихчи Йўллуғ тигин 732 йили отасининг тошпириғига кўра амакиси Кул тигин хотирасига атаб битик ёзган. Орадан кўп ўтмай, 735 йили, ўз отаси Билга хоқон хотирасига атаб ўрнатилган битикни ёзишда ҳам худди ўша йўлни тутган: ҳатто биринчи битикдаги матннинг катта бир бўлагини олиб, уни таҳрир қилиб, иккинчи битикка ҳам киритган. Йўллуғ тигиннинг матншуносликдаги ютуқларидан бири шунда эдики, у тарихий матн тузиш принципларини ишлаб чиқди.²⁶

Гарчи бу ёдгорликлар кўпроқ тарихий манбашунослик объекти бўлса-да, унинг тилини ўрганиш, ўша давр жамиятининг аҳволини бадиий нуқтаи назардан ёритувчи ўринлари бўлгани боис улар филологик матншунослик жиҳатидан ҳам тадқиқ этилган. Бу соҳада академик олим Алибек Рустамов ва Насимхон Раҳмоновнинг ҳиссалари катта. Профессор Н.Раҳмонов туркий ёзувлар характери ҳақида гапирар экан, шуларни қайд этади: «Ўрхун ёзувларининг ҳам, Енисей ёзувларининг ҳам, Талас ёзувларининг ҳам орфографияси анча мураккаб. Ана шундай мураккаб системадаги орфографияда ижод қилиш ҳар бир ижодкордан, шубҳасиз, катта тайёргарлик, ақл-заковат талаб қилар эди».²⁷ Бундан ташқари, олимнинг бошқа асарларида ҳам бу ҳақда мулоҳазалар юритилган.

Ўрхун-Энасой ёзувларининг яна бир эътиборли томони матн тузувчи ҳақидаги маълумотларнинг мавжудлигидир. Тилшунос И.Йўлдошевнинг «Ўзбек китобатчилик терминологияси» асарида келтирилишича, Култегин битиктошидаги матнда қўлланган «бадиз» ва «бадизчи» сўзлари наққошлик, уймакорликка оид маъноларни англатиш билан бирга хоқонлар нутқини тошга битувчи – «котиб» маъносини ҳам ифодалайди.²⁸

Ўрхун-Энасой ёзуви билан бирга уйғур алифбосидан ҳам фойдаланилган ва бу ёзув туркий халқлар орасида XVI асрга ча анча кенг тарқалган. Қадимдан котиблар юксак масъулиятли вазифани бажарувчи кишилар ҳисобланган. Ҳатто қадимги

²⁶ Содиқов Қ., Омонов Қ. Илмий-танқидий матн яратиш – замон талаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 20 август.

²⁷ Раҳмонов Н. Битиклар оламида. – Тошкент: Фан. 1990. – Б.35.

²⁸ Қаранг: Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Тошкент: Фан. 2004. – Б.9 – 10.

манбаларда ҳам улар улуғланган. «Уйғур ёзувли манбаларда китоблар bitigçi, ilimya (alimya), baxşi, ka:tib деб аталган».²⁹

Матншунослик ишлари шаклланиши билан боғлиқ яна бир хабар китоб тузиш ишларининг жорий этилиши бўлди. Қ.Содиқовнинг ёзишича, «турк буддавийлари орасида анча кенг тарқалган китоб тури потхидир. Бундай усул билан китоб тайёрлаш учун, даставвал, китобга мўлжалланаётган варақлар ўртасига бир ўлчамда доирачалар чизиб чиқилган. Матнни ёзаётган пайтда эса сатр доирага келиб туташганда тўхтатилиб, доирача ичи бўлиб қолган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ҳалиги доирачалар ўртасидан тешилган. Варақларни дасталаб туриб улар тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимига тенг пайраха олиб тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тизимчаси маҳкамлаб қўйилган. Ўз навбатида, пайрахалар муқови вазифасини ўтаган ҳамда китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш зарур бўлган тақдирда тизимчаси бўлатилиб, фойдаланиб бўлгач яна жойлаб қўйилаверган».³⁰ Потан усулида китоб тартиб беришни қадимги ҳиндлар кашф этган бўлиб, туркларга Тибетдан ўтганлиги қайд этилади.

Китоб босишнинг илк кўринишлари Хитойда ҳам кенг тарқалган. «Милодий 868 йили Хитой устаси Ван Цзе китоб босиш учун гравюрадан фойдаланган. Китоб босишнинг бундай усули хронография деб аталган, унда китоб босиш технологияси жуда янги, лекин машаққатли бўлган».³¹

Ўзбек (туркий) матншунослиги шаклланишининг тарихий вазияларини ёритишда туркий тилли халқлар орасида эътиборга молик бўлган ёзма ёдгорликлардан бири – «Олтин ёруғ» муқим ўрин тутади. «Олтин ёруғ»нинг асл матни тахминан миллатий I асрда яратилган бўлиб, асар X – XVIII асрлар давомида янги марта кўчирилган ва Шарқдаги кўп тилларга таржима қилинган.³² Н.Раҳмонов X асрда Бешбалиқ (Шарқий Туркистон)

²⁹ Содиқов Қ. Туркий матннавислик тарихидан. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000. – Б.131.

³⁰ Кўрсатилган асар. – Б.126.

³¹ Мирлораҳимов А.Ш. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи: Тарих фан. номз... – Тошкент, 2009. – Б.22 – 23.

³² Қиринг: Олтин ёруғ. 1-китоб / Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркий тилдан фойдаланиш таълиқи Н.Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.3 – 5.

шаҳрида яшаган Сенги Сели Туғунг «Олтин ёру»ни хитой тилидан уйғур тилига таржима қилиш давомида йўзма матнини ҳам тузиб чиққанлигини таъкидлайди. У хитой тилидаги матнга кирмай қолган ўринларни бошқа тиллардан таржима қилиб асарга киритганлигининг ўзи туркий матншуносликда матн тузиш принциплари қадимдан шаклланганлигини англатади.

Матншуносликнинг қатъий принциплари Туронзаминга ислом дини ва араб ёзуви билан бирга кириб келди. Ислом маданиятида китобат санъати алоҳида эътиборга лойиқ соҳа бўлиб матн тузишнинг ўзига хос қатъий структураси ишлаб чиқилган эди. Басмала, ҳамд, наът, бағишлов каби асар кириш қисмига тааллуқли қоидалар юзага келди. Таммат ёки хатм ул-китоб сана ва котиб исми зикр этилиши лозим бўлган колофон матншуносликда қўлёзма нуска котибининг муаллифлик ҳуқуқини кафолатлаш механизми принципига айланди.

Ўрта Осиёда ҳадис илмининг ривожини, машҳур муҳаддисларимизнинг ҳадисларни санадларига кўра саҳиҳ, носаҳиҳ, ҳасан, қудсий каби турларга ажратиш чiqишлари, Қуръони каримни тафсирлаш, шарҳлаш, фикҳий масалалар билан боғлиқ ижмолар ақоид илмларининг кенг ёйилиши манбашунослик ва матншуносликда муайян анъаналар пайдо бўлишига замин яратди. Ҳадис тўпламлари, фикҳий мажмуалар, диний нақл ва ривоятлардан хрестоматиялар тузиш, уларни кўчириш мактаблари шаклланди. Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний илмий мероси кенг ўрганилиб, уларнинг асарлари матнлари устидан турли тажрибалар олиб борилган. Уларнинг асарлари тўлиқ ёки жузвларга бўлинган ҳолда кўчирилган. Кўпинча муайян боблар алоҳида матн сифатида шакллантирилиб, мажмуалар таркибига киритилган. Айрим ҳолатларда асарлар қисқартириш кўчирилган.

Алломаларнинг асарларига кўплаб шарҳлар ёзилиши билан қўлёзма нусхалар матн структурасида ҳам ўзгаришлар пайдо бўлди. Бир қўлёзма жилдда икки асар – бирини асосий жадвал, иккинчисини ҳошияда жойлаштириш принциплари шаклланди. Муайян асарларни шарҳлари билан бирга кўчириш анъанага айланди. Матн турларининг кўпайиши бир асарнинг турли шаклларда кўчирилишига ва турли номлар билан машҳур бўлиб кетишига олиб келди.

Матншуносликнинг тарихий тараққиётини кузатиш бу даврларда йиғма матнлар, жузв-булаклар ҳолидаги алоҳида матнлар, шарҳ-матнлар анча кенг тарқалганини кўрсатади. Абабга, бу жараёнлар ўзбек матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмасдан қолмади. Туркий тил грамматикасини ишлаб чиққан биринчи тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» қомусий асарини яратишда энг қадимги манбаларни тўплади, матнларни ўрганди ва уларни тавсифлаш орқали ўз асарига киритди. Асарда жамланган халқ оғзаки ижоди намуналарининг кўпи асар ёзилган даврдан беш-олти аср қадимийроқ ҳисобланади. Масалан, Алп Эр Тўнга марсияси, «Олтин қон» ривояти, айрим шахс ва жойлар билан боғлиқ афсоналар шулар жумласидандир.

Шу даврларда яшаб ижод этган кўплаб мутафаккир адибларимиз матн тузиш ишлари қанчалик муҳим эканлигига эътибор қаратганликларини алоҳида таъкидлаш керак. Масалан, қомусий олимлар Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий фаолиятида буни кўриш мумкин. Форобий «Хаттотлик ҳақида китоб» («Китоб фи санъат ал-хитобат») асарида айнан ёзув турлари ва хаттотлик маҳорати масалаларига эътибор қаратди.

XI асрнинг машҳур мутафаккир шоирларидан Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадрў билиг» асарида битикчи, яъни котиб тўғрисида мулоҳаза қилиб, унинг жамиятдаги мавқеидан шундай баҳс берилади:

*Котиб билимли, заковатли бўлиши керак,
Хати чиройли, сўзга уста, эзгу феъл бўлиши керак.
Мактубда хат чиройли бўлса, кўнгил очилади,
Боқса ўқигиси келади, кўнгил қувонади.
Асар фасоҳат билан (хуш)хат тенглашса,
Бу ёзма нутқ тили жуда эзгу тил бўлади.
Шанинг сирга яқини нима дейди, эшитгин:
Ёзма нутқ усули жуда яхши усулдир.
Гарча эзгу сўзлар ёзувда бўлади,
Ёзилган бўлганлиги учун сўз унутилмайди, (абадий) қолади.³³*

³³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадрў билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.431 – 433.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб ҳамма эл ипини хат изга солиши, ёзув туфайли барча даромадлар қўлга киритилиши, давлат бошқарилишини таъкидлайди. Шоир котиб тилни, ёзувни бузса хўжасининг бошини ейди ёки бошини олгудек бўлади дейиш орқали котибнинг масъулияти қанчалик катталигини кўрсатади. Юсуф Хос Ҳожиб бундай фикрларини қуйидагича баён этган:

Котиб ичимлик ичса, билимдан янглишади,

Билимдан янглишган ёзувда хато қилади.

*Котиб кечаси ҳам кундузи элда (бўлиши) керак,
Қачон талаб қилинса, ўша пайтда (бўлиши) керак.*

Бу икки кишини одамлар орасидан танлаб ол,

Сўнг уларга бу икки ишни бергин.

Бири – хати аниқ котиб,

Бири – тили мавзун элчи.

Яқин-ёвуқда ёки ёт, бегона (эллар) орасида

Адоват содир бўладиган бўлса, булардан кўргин.

Иш орқага кетса, шу икки киши туфайли кетади,

Ишга ривож берса, шу икки киши беради.

Бири – ёзувда сўздан янглишганда,

Бири – тили билан (шу) сўзни тузатса.

Котиб бу янглиг (бўлиши) керак, эй элиг,

Унга ишонса, қўл берса, яъни иш топширса бўлади.³⁴

Шоирнинг мулоҳазаси, бир томондан, котиб хулқ-атворининг хатида ҳам намоён бўлишини таъкидлаши билан диққатга сазовор, иккинчи томондан, хат матни аниқ ва равшан ёзилмаса, сўзни англашда янглишлик пайдо бўлиб, кўнгилсиз воқеаларга олиб келишига ҳам ишорадир.

Илмий-амалий тажрибалар ва матншунослик равнақи

Темурийлар даври ўзбек матншунослиги ривожига муҳим бурилиш нуқтаси бўлди. Ўзбек матншунослиги шу даврдан эътиборан ўзининг иккинчи bosқичига ўтди дейиш мумкин. Бу давр

³⁴ Кўрсатилган асар. – Б.437.

ва илм-фан, маданият билан бирга қўлёзма нусхаларга бўлган аҳамияти кескин ўзгарди. Шоҳрух замонида Ҳирот шаҳри давлатнинг сиёсий марказига айланди. Шоҳрухнинг ўғли, айтилганда, вазири Бойсунғур мирзо ниҳоятда нозиктабъ, адабиёт ва санъат мухлиси, ҳунар аҳлининг жонкуяр ҳомийси эди. «Мирзо Улдуғбек астрономия ва ҳандасада ўз даврида ягона бўлганини, Бойсунғур мирзо шеър ва хатда ўз даврининг энг машҳур ишчиси эди».³⁵

Бойсунғур мирзо Ҳиротда улкан кутубхона ташкил этди. Кутубхонада 40 нафар етук ҳунар эгалари тўпланди. Булар хушхаттотлар, китоб тузиш учун қоғоз тайёрловчилар, муқовасоз, яъни саҳифаларни тўплаб китоб ҳолига келтирувчилар, китоб кўчирилиб муқовалангач, саҳифаларга сурат чизувчилар, китобнинг ҳал юргизувчилар, нодир китобларга чарм ёки бошқа бир намуна матоҳа матодан жилд ясовчилар, тўзиган китобларни қайта тикловчилар, саҳифалар ҳошияси ва ёзув ораларига олтин ва кумуш ранг пуркаб безатувчилар кабилар эди. Бойсунғур мирзонинг ўзи ҳам моҳир хаттот бўлган. Унинг олти хил ёзувнинг мукаммал билгани, айниқса, сулс ёзувига моҳирлиги ҳақида маълумотлар бор. Темурийларгача ишлаб чиқилган барча китобнинг шакллари асосан диний адабиётга татбиқ этилган бўлса, Бойсунғур мирзо уларнинг барчасини бадиий адабиётга татбиқ қилди. Характерли жиҳатлардан бири, унинг кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга қўлёзма нусханинг йиғма матнини тайёрлаш ишлари ҳам олиб борилган. Жумладан, Бойсунғур мирзо буйруғи билан Фирдавсий «Шоҳнома»сининг турли қўлёзма нусхалари тўпланиб, биринчи бор тўлиқ ва мукаммал нусхада кўчирилди. Мазкур қўлёзма 1425 – 1430 йиллари Жаъфар Табасибий томонидан кўчирилиб, мусаввирлар уни 20та сурат билан безадилад. Бойсунғур мирзо «Шоҳнома»нинг бу нусхасига муқаддима ёзади ва у адабиёт тарихида «Бойсунғур муқаддима» деб номи билан машҳур. Мазкур «Шоҳнома» ва ўша даврда кўчирилган «Калила ва Димна»нинг нодир нусхаси (унда 35 сурат бор, 1460 йили кўчирилган) айтилган пайтда Техрондаги Гулистон музейи музейида сақланмоқда.³⁶

³⁵ Мүродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. — Тошкент: Фан, 1971. — Б.51.

³⁶ Қаринг: Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. — Б.79.

Бойсунғур «Шоҳнома»нинг йиғма матнини тузишда энг ишончли, кўпчилик эътироф этган нусхаларни танлаган. Йиғма матн шакли асосан қиёсий-солиштирма, тарихий, мантиқий-мазмуний таҳлил асосида тузилган. 1991 йили асарнинг илмий-танқидий матнини қайта амалга оширган М.Н.Османов ёзади: «Шоҳнома» яратилгандан сўнг ўтган тўрт аср давомида муаллиф матни жуда кўп ўзгаришларга учраган, поэма нусхалари орасида ўзаро фарқлар келиб чиқа бошлаган эди. Шунинг учун XV асрда теурийлардан Мирзо Бойсунғур олимларга асарнинг ягона таҳрир матнини ишлашни буюрди. «Бойсунғур таҳрири» номи билан юритиладиган ушбу нусха «Шоҳнома» матни реконструкциясининг ишланишида биринчи тажриба эди. Бойсунғур таҳрири замонавий илмий нашрга тайёрлаш талабларига жавоб бермаслиги табиий, чунки XV асрда Шарқда фақат Шарқда эмас, балки Ғарбда ҳам асосий матн тузиш методикаси ишлаб чиқилмаган эди. Фирдавсий институти (Эрон) илмий ходимларининг тадқиқий таҳлилларидан маълум бўладики, Бойсунғур таҳририда муаллиф матнига сайқал берилган байтлар кўп миқдорни эгаллайди. Айнан «Шоҳнома»нинг «Бойсунғур матни» XX аср ўргаларигача асосий нусха вазифасини бажарган». ³⁷ Бундан маълум бўладики, Бойсунғур матншунослари фақат матнларни бирлаштириш билан қаноатланмасдан, матнни тиклаш ишларини амалга оширганларки, бу матншунослик принциплари шу даврларда анча қатъийлашганини англаганди. Бойсунғур мирзо таҳрири билан тузилган «Шоҳнома»нинг йиғма матни Шарқ матншунослиги тажрибасининг буюк намунасидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, ёзма ёдгорликларни асраш ва қўлёзма асарларни қайта кўчиртириш каби ишларга катта эътибор қаратиш фақат Бойсунғур мирзога хос бўлмаган. Жумладан, «Шоҳрух мирзонинг ўғли Султон Иброҳим ҳам моҳир ҳунармандларга жаҳон тасвирий санъати намуналари ҳисобланган китоблар туздирди. Шундай китоблардан бири Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи нусхаси бўлиб ҳозирги даврда Нью-Йоркдаги Метрополитен музейда сақланмоқда». ³⁸

³⁷ Османов М.Н. Фирдоуси. Шах-наме. Т.1. Предисловие. – М.: Наука, 1991. – С.11

³⁸ Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – Б.71.

Ғаҳририддин Муҳаммад Бобурнинг ўзбек адабиёти олдидаги қиёматлари ҳаммага маълум. «Бобур давлат арбоби, саркарда, тарихчи олим, таржимон, шоир бўлиш билан бирга Ибн Муқлаъ ваби буюк хат ихтирочиси сифатида Шарққа танилган. Ҳиндистонни бошқариб турган вақтида Бобур араб хатининг турли навларида ёзиладиган алоҳида бир хат ихтиро қилган. Бу янги хат «Бобурий Хатти» деб аталган ва шу ном билан шуҳрат топган». ³⁹ Бобур ва унинг авлодлари турли фанлар қаторида адабиёт ва санъат ривожига, хусусан, қўлёзма манбаларни кўчириш, соғлаш ишларига жуда катта аҳамият қаратганлар. Бобурнинг хатти, хусусан, матнга муносабати «Бобурнома»даги бир мактуб берасидаги сўзларида яққол намоён бўлади. Бобур ўғли Ҳумоюннинг давлат ишларини юритишда маслаҳат бераркан, ўглининг ушбу ёлган хатидаги баъзи ўринларга эътироз билдиради. Жумладан, Ҳумоюннинг ўзига нисбатан айтилган «ёлғузлуқ, ёлғузликим» сўзларини «подшоҳликда айбдур», чунки «подшоҳлик била ёлғузлик рост келмас» деб ноўрин қўлланган сўз эканини кўрсатади. Яна шоир Ҳумоюннинг хати ва имлосини шундай чиқарили кузатадики, бунда Бобур илмий салоҳияти билан бирга таъдиққат билан маттни таҳлил этгани кўринади. Хатда шундай кўрилади: «Яна, мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқу-битибсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуёлмас эдинг. Ҳумоюннинг сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ таъвиш била ўқиса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муамма деч киши кўрган эмас. Имлоинг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илғифотни «то» (ط) била битибсен. Қулунжни «ё» (ق) била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқиса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Фолибо битирда қоҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳатиндур. Такаллуф қил-деб дечсан, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга таъвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқиғучиға». ⁴⁰ Бобур Ҳумоюнга танбеҳ беришда кўп жиҳатларга эътибор қаратапти. Ўзинг хатингни ўқий олмайсан, битибсен эси ўзинг пайқамайсан, агар билганингда ўзгартирардинг,

³⁹ Муҳаммад А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.122.

⁴⁰ Ғаҳририддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – Б.321.

хатингни жуда қийинчилик билан ўқиса бўлади дейди. Бобур Хумоюн имлосини эмас, балки ўглининг матнга эътиборсизлигини танқид остига олган. Ҳақиқатан, илтифот «الطفات» эмас, «الصفات» шаклида, «то» эмас, «те» билан ёзилади. Бобурнинг бу ёзганларидан унинг хат ва матнга масъулият билан муносабатда бўлганини равшан кўринади.

Темурийлар томонидан олиб борилган бундай ишлар матншунослигимиз тарихини ўрганишга кенг имконият яратиб етарли илмий-назарий таҳлилларни амалга оширишга ёрдам беради.

Темурийлар даври ўзбек матншунослиги ҳақида сўз кетаётган экан, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг хизматлари ҳақида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Унинг хатга, хаттоқлик ишига бўлган қарашлари ўзбек матншунослиги тарихини ёритишда муҳим ўрин тутади. Фиёсиддин бинни Хумомиддин Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» китобида ёзилишича, Алишер Навоий давлат ва ўз ижодий ишлари билан ниҳоятда банд бўлишига қарамай, бутун бўш вақтини «китоб иборатларини тиклатиш, маъноларини текшириш, далиллар билан исбот этиш»га сарфлаган. Китоб кўчирувчи котиблардан у муаллиф матнларини бузмасдан, ўзича ўзгартирмасдан, камоли диққат ва баҳимдонлик билан кўчиришни талаб қилган. Жумладан, шоир «Сабъаи сайёр» достони хотимасида котибларга мурожаат қилиб, уларни шундай огоҳлантиради:

*Кимки ёзмоқта музд қилди ҳавас,
Борча мақсуди музд бўлсаю бас.
Қора пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса.
Кўз (كوز) уза нуқта қўймай айлаб зўр,
Мардуми бўлмагондек айласа кўр (كور).
Файб (غيب)дин нуқтаи йўнуб амалдо,
Хат аро айб (عيب) айласа пайдо.
Хомасига кўзи мидод ўлсун,
Ул қародин анга савод ўлсун.
Тили шақ бўлсун уйлаким хома,
Орази тийра уйлаким нома.⁴¹*

⁴¹ Алишер Навоий. Хамса. — Тошкент, 1960. — Б.614.

Навоий кучли матншунос сифатида матн тузиш, бадий асарнинг энг тўғри нусхасини тайёрлашда жиддий талабларни ўрнатишга ташлаган. Шоирнинг қўйидаги мулоҳазалари хаттотлик маънаси катта иқтидор ва масъулият талаб қилиши ҳақидадир: «Чиройли хати бор котиб сўзга оро беради ва сўзлагувчига роҳат бердилайди. Агар хат битувчи хаттот тўғри ёзса, унинг битгани тўғрилар кўнглига сўзсиз мақбул бўлади. Муҳаррир хоҳ бир байт, хоҳ юз байт ёзсин, таҳрири дуруст бўлса, мақбул тушади. Агар ёлув шакли чиройли ва тўғри бўлмаса, билимли кишини қизиқтиришига солади».⁴²

Алишер Навоий ижодий фаолиятдан хабар берувчи XV асрда оид қўлёзма манбаларда улуғ шоирнинг ўзи ҳам ажойиб хаттот бўлганлиги ҳамда хаттотларга устозлик қилганлиги ҳақида кўриб маълумотлар учрайди.⁴³

Шоирнинг лирик меросидан ташқари унинг «Муҳокамат ул-душтайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» каби маърифий-илмий асарларида матншунослик масалаларига оид фикрларни учратиш мумкин. Навоийнинг бу соҳадagi фаолиятида ярқ этиб кўзга ташланадиган муҳим жиҳат бир асарни кўчираётганда унинг оригиналлигини сақлашга, гоъвий ва бадий мазмунига путур етказмасликка бўлган ҳаракатдир. А. Ҳайитметов Навоий асарларида котибларга бўлган шоир муносабатини таҳлил этаркан, шундай хулосага келади: «Айни ҳақида, Навоийнинг матнлар устида олиб борган ишлари унинг ёзувчи, тарих, санъатшунослик, аниқ фанлардан астрономия, математика, ҳандаса, медицина ва ҳоказо соҳалардаги чуқур билимларига ҳам асосланар эди. Навоийнинг котибларга нусха тайёрлаб бериш жараёнидаги бу хил ишларини эса ҳозирги тушунчида матншунослик характериға эға бўлган ишлар эди деб қараблаймиз».⁴⁴

Навоий ўз асарлари матни устида доим кузатиш олиб борган. Буни баъзи асарлари қўлёзма нусхаларини қисман қайта таҳрир этганида кўриш мумкин. Девонларидаги айрим шеърларига ўзгартиришлар киритгани, мисраларни қайта ишлагани,

⁴² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б.28.

⁴³ Қаранг: Сирожиiddинов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб... – Самарқанд: Зафарона, 1996. – Б.4.

⁴⁴ Ҳайитметов А. Навоийнинг текстологик тадқиқотлари ва уларнинг тақдири // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. №1. – Б.23 – 30.

айрим сўзларни бошқа сўзлар билан алмаштиргани, мисралар сонини камайтириш ёки кўпайтиришни лозим топгани унинг матншунос сифатида юқори малакага эга бўлганидан далолат.

Навоий «Ҳазойин ул-маоний» лирик куллийетини тайёрлашда ҳам жуда катта таҳрир ишларини амалга оширгани, матнга масъулият билан ёндашгани ҳақида навоийшунос олимлар кўп тўхталганлар. Шоир илк девонидаги шеърларини «Ҳазойин ул-маоний»га киритар экан, котиб томонидан йўл қўйилган хатоларнигина тузатиб қўя қолмай, балки кўпчилик шеърларни қайта таҳрир қилган. Натижада «Илк девон»даги бир неча шеърнинг янги вариантлари вужудга келган.

Алишер Навоий ижоди ўзидан кейинги барча ўзбек шоирлари учун маҳорат мактаби ҳисобланган. Кейинги даврларда Навоий асарлари юзлаб нусхаларда учрайди. Навоий асарларини кўчириш анъанаси хаттот ва котибларни даврнинг синчков матншуносларига айлантиргани шубҳасиз. Алишер Навоий асарларини китобат қилган котиблар хусусида шу сатрлар муаллифларида бири ўз вақтида қуйидаги фикрларни билдирганди: «Хаттот ва котиблар Навоий асарларини кўчиришда, бир томондан, хаттотлик маҳоратини орттирсалар, иккинчи томондан, кўчириш жараёнида Навоий сўзи қудратининг нақадар кучли эканлигиган берганлар ва мафтункор шеърият сеҳри уларни батамом уоғушига олган. Кўпчилик хаттотлар Навоийнинг бирор-бир асарини кўчириб бўлишгач ўша асар руҳи таъсиридан чиқолмай, утаассуротларини китоб охирида қайд этиб кетишган».⁴⁵

Бундан кўринадики, хаттот ва котиблар фақат нухса кўчирувчи бўлмаганлар. Улар ўзлари кўчираётган асарларига халис баҳо бера оладиган зукко матншунослар ҳам эди. Масалан Навоийнинг хос котиби Абдулжамилнинг «Тухфат ус-салотин» китоби ана шундай ҳайрат натижасида тузилган. «Тухфат ус-салотин»нинг муқаддимасидан маълум бўладики, котиб Навоий назмидан баҳра олиб ҳайратли ҳаяжон денгизига фарқ бўлган втаассуроти ниҳоят даражада жўшқинлигидан ушбу мажмуанам жам қилмоққа жазм этган. Котиб шоир байтлари хусусида шундай ёзади: «Ҳар тухфасида чандин латойиф ва ғаройиби марғумакнун ва мавжуд ва ҳар лафзи бир қиссага шомил ва ҳар байт

⁴⁵ Сирожиддинов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб... – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – Б.5 – 6.

бир битта мутааззамин ва мисраи бир ҳадисга мувофиқдурур».⁴⁶ Абдулжамил котиб буюк мутафаккир ижодининг ўз замонидаги илмий тадқиқотчиси ва ўткир зеҳнли матншунос бўлган деб қолдириш билан айтиш мумкин. Буни П.Шамсиев «Садди Исандарий» достонининг илмий-танқидий матнини тайёрлашда қўлдан келган котиб ва хаттотлар амалга оширган таҳрир ишлари ҳам тасдиқлайди. Масалан, олим шартли «Г» ҳарфи билан бошланган Ленинград давлат кутубхонасида 55-рақам билан қўлланувчи қўлёзманинг 15-бетида 68 байт, XXX бобида фақат бир байт туширилиб қолдирилганлиги, ким томонидандир қўлёзма четига тўлдириб қўйилганлигини қайд этади. Шунингдек, Мухоммад университетидеги 15334-рақамли «Е» қўлёзмаси LXII бобида 6- ва 7-байт 9-байтдан сўнг қайтарилганлиги котиб томонидан ҳар бир қатор устига «J» «ортиқча» белгиси орқали қайд этилганга эътибор қаратади. У вақтда қаторни ўчириш хаттотликда амалга оширилмас нуқсон ҳисобланган. Шунинг учун котиблар у ё бу қаторни турли белгилар билан билдириб кетганлар. Масалан, бир қаторлари тескари тартибда ёзилган бўлса, белги Ўг Н (г муқаддам, Н – охир) қўйилган. Ушбу нусханинг XLVIII бобида 46-байт икки қайта ёзилган, котиб фаҳмламаган, шекилли, биттариқ белгиси қўйилмаганлиги, кейинчалик китоб четига қўйиб тикланган байтларда ҳам тушириб қолдирилган сўз учун қайд этилади. Бу қўлёзманинг яна бир хусусияти, мисрада қўлдан келган сўзлар матндан ташқарида, баъзан котиб тушунмиш қийин келган сўзларни (كوجيم، غول، كور، كە، طريد، кабилар) четга чиқаргани ва бирга форсча тушунтириш берганлиги таъкидланади.⁴⁷

Мана шу таъкидлардан маълум бўладикки, ўзбек матншуносларининг айна шу даврларида нусха кўчириш жараёнида битта қўлёзма билан чекланмасдан, бир неча қўлёзма қиёсий текшириб кўрилган. Акс ҳолда, котиблар кўчирилаётган нусхада тушириб қолдирилган ёки қўшиб ёзилган жойларни аниқлаш имконига эга бўлмасдилар.

Шу даврларга хос яна бир жиҳат матн шакллари янги турларнинг ишлаб чиқилишида кўринади. Котиблар шоир асарларини ихлос билан китобат қилиш жараёнида ўзлари ҳам илҳом-

⁴⁶ Абдулжамил котиб. Тухфат ус-салотин. – Тошкент, 2007. – Б.7.

⁴⁷ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – 130.

ланиб оригинал тўплам-мажмуалар тузганлар. Масалан, иш санъатига доир қўлланмаларда, хатлар тўпламларида матнларни тузишда ишлатиладиган қонун-қоидалар, хаттотларга кўрсатмалар ва турли намуналар келтирилган.

XVI – XIX асрлар ўзбек матншунослиги тарихини кузата эканмиз, котибларнинг кўчирилаётган асарнинг ишончли, қадимий нусхасини танлашга ёки манбанинг йиғма матнини яратишга интилганликларини кўрамиз. Шу даврларда яратилган кўшлаб матнларнинг дебочаларида муаллифнинг «турли аниқ манбалардан териб тўпладим» қабилидаги эътирофлари йўқлиб бораётган асарларнинг янги вариантларини яратиб асар умрини узайтиришга бўлган ҳаракатларидан дарак беради. Бундай асарлар сирасига диний, калом, тасаввуфий, дидактик асарлар билан бирга адабий, тарихий-тазкиравий характердаги асарлар киради. Шулар қаторида Алишер Навоий асарларини мажмуалар ҳолида кўчириш ҳам даврнинг энг машҳур зотлар диққат-эътиборида бўлган. Шу билан бирга, қўлёзмаларнинг ҳақиқат савиядаги котиблар томонидан кўчирилиши, айрим хаттотларнинг эътиборсизлиги, баъзи котибларнинг байтларни ўқиб олмаслиги ёки баъзи байтларни атайлаб тушириб ёхуд ўзгартириб ёзилиши натижасида асар муаллиф таҳриридан узоқлашиб борган. Бу ҳол қўлёзмалар қанча кўчирилса, шунча ортган.⁴⁸ Бу даврда яратилган юзлаб қўлёзмаларда акс этган хатотликлар муаллиф матнини бузиш ҳоллари, сакталиклар ҳаваскор ёки хаттотлик касбини эгаллаш йўлидаги илк машқлар натижасидан ҳам рўй берганлигини назардан қочирмаслигимиз керак. Сўзсиз, матншуносликда котиблар томонидан аслиятдаги сўзларнинг билиб-билмай ўзгартирилиши нуқсон ҳисобланади. Айри адабиётшунослар, жумладан, А.Рустамовнинг фикрича, муаллиф даврида кўчирилган қўлёзмалар матнидаги ўзгаришларни котиб қилганми, муаллифми, аниқлаш жуда қийин. Олим шундай мисолга эътибор қаратади: «Навоийнинг «Ҳайрат ул-абро» асарининг ҳамд бобида шундай байтлар бор:

*Минтақа бирла фалаки ложувард,
Сунъи бисотида ики тахта нард.*

⁴⁸ Қаранг: Сирожиддинов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб... – Самарқанд: Шарқнон, 1996.

*Солмоқ учун тоси сипеҳр ичра шайн,
Ою Қуёштин қилибон каъбатин.*

Бу мисралар «Хамса» қўлёзмаларининг Абдулжамил нусхасида берилган. Аммо Султонали Машҳадий нусхасида «тоси сипеҳр» иборасидаги «тос» сўзи «тоқ» сўзи билан алмаштирилган. Агар иборанинг ўзи назарда тутилса, бу ўзгариш маъқулроқ ўхшаб кўринади. Лекин фалакнинг нардга, Қуёш билан ой қуёшга – нарднинг икки шашқолига ўхшатилиши ҳисобга олинганда, мазкур тузатишнинг аслида бузиш бўлганлиги маълум бўлади.⁴⁹

XVI – XIX асрлар ўзбек матншунослигида кўринган яна бир аниқлик матн мазмунини сақлаган ҳолда уни шаклан ўзгартириш ҳодисасидир. Масалан, XVIII аср иккинчи ярми – XIX аср бошларида Хоразмда яшаган шоир Умар Боқий Алишер Навоий «Хамса»сидаги дostonларни насрий қиссага айлантирган. Унга «Насри Хамсаи беназир» деб ном берган. Умар Боқий дostonларнинг асосий воқеа ва эпизодларини сақлаб қолган. Умар Боқий асар композициясидан йироқлашиб кетмасдан, қаҳрамонлар характерининг асосий моҳиятини ҳам сақлашга интилган. Умар Боқий тайёрлаган насрий баённинг диққатга сазовор жойи шундаки, бу иш «Хамса»ни оммалаштириш ва унинг оддий ўқувчига тушунарли матнини тузиш йўлида қўлланган илк тажрибадир.

XIX аср Мовароуннаҳрда адабий жонланиш, ўтмиш мумтоз адабиётини тарғиб этишда янги даврни вужудга келтирган асар бўлди. Қўқон, Хоразм адабий муҳитларида яратилган ва кўчирилган ўнлаб қўлёзмалар ўзбек халқи маънавий дунёсини боғлади. Ушбу кўтарилиш ўз-ўзидан матншунослик ишларига бўлган талабчанликни жиддий оширишни тақозо этди. Хатта муҳим ҳодиса сифатида ёндашиш XIX асрда яшаб ижод этган шоир, тарихчи, таржимон ва хаттот Мунис Хоразмий ижодида яқинроқ кўзга ташланади. Унинг «Саводи таълим» асари асос-эътибори билан хаттотлик илмига оид ҳисобланса-да, ҳуснихат таълими борасидаги қимматли фикрлари аҳамиятлидир. Мунис асарининг «Хат таърифи» қисмида ёзади:

⁴⁹ Рустамов А. Езма мерос матнига доир баъзи масалалар // Шарқшунослик. 2009. №14. – Б.7.

*Хатдур сабаби тароши хома,
Зийнат баҳши узори нома.
Сўз маҳзанининг нишонаси ҳам,
Маъни дурининг хизонаси ҳам.
Ҳар сўзки кўнгулдин ўлди мавжуд,
Хат бўлмаса, бўлғай эрди нобуд.⁵⁰*

Шоир ёзувнинг жамият тараққиётидаги тарихий зарура эканлигини таъкидлаб, инсон илмининг ярми хат туфайли деб баҳолайди:

*Бу навъ буюрди шоҳи аброр
Ким, илми ёрими хатдур, эй ёр.
Бас, мундоқ эса хат эътибори,
Иззат дарин оч хат аҳли сорслиги.⁵¹*

Ўзбек матншунослигининг ривож, имкониятлари кенгайишида XIX аср иккинчи ярмида Туркистонда очилган типо-литографик корхоналарнинг ўрни беқиёс бўлди. Асли литография сўзи грекча «lithos» – тош, «grapho» – ёзмоқ сўзларидан олинган. Тошбосма китоб босиш учун тошнинг сирт босма шакл бўлиб хизмат қилган, матн ёки тасвир тошбосм тошига қуюқ туш ёки махсус қалам билан туширилган, нусхалар кўпайтирилган. Литография усулида китоб тайёрлашнинг баъзи олимлар ясси чоп этиш деб ёзишади. Жумладан, Ш.Зиёдовнинг ёзишича, ҳарф терилмайдиган, полиграфия терминологияси бўйича ясси чоп этиш усули литография бўлиб, яъни ясси чоп этиш – матн олдиндан қоғоз варағига битилган матн тош шаклга тескариси туширилган аксдан нусха кўчирилган усули ҳисобланади.⁵²

Марказий Осиёда илк типография расман Тошкентда 1860 йили ҳарбий штабда ташкил этилди. Тошкентдаги бу босма хизмат доираси учунгина яратилган бўлиб, типо-литографиядан асосан Туркистон генерал-губернаторлиги расмий хатлар

⁵⁰ Шермуҳаммад Мунис. Саводи таълим. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.15.

⁵¹ Ўша жойда.

⁵² Қаранг: Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар нашри тарихи // Шарқшунослик. 2009. №14. – Б.136.

уруслари, телеграмма ва бошқа ҳужжатларини чоп этиш мўл-
далланган эди. Тошкентда бирин-кетин матбаалар иш юрита
шлади.

Туркистонда китоб босишнинг икки хил усули қўлланди. Би-
ринчиси типографик (михбосма) усул бўлиб, унда мих шаклида-
ги металл ҳарфларни қўлда териш орқали китоб босилган. Бун-
дан араб ёзувининг насх ёзуvidан кенг фойдаланилган. Иккин-
чиси эса, литография (тошбосма) усул, унда дастлабки, асосий
ёни хаттот бажарган. Хаттот босиладиган китобнинг матнини
аҳсул қоғозга кўчирган. Бу қоғоздаги матн тошқолип сиртига
ташланган ва унга кимёвий ишлов берилган. Сўнгра ана шу
ишқолинлардан нусхалар олинган. Хаттот тошбосмага матн
кўчирганда асосан настаълиқ хатидан фойдаланган. Лито-ти-
пографикка нисбатан типографик усул кенг қўллланган. Бунга
Алишер Навоий асарларининг 1879 – 1917 йиллар давомида
Туркистон шаҳарларидаги кўп матбааларда босилган 70га яқин
асари фақат тошбосма усулида амалга оширилганлиги мисол
қила олади.⁵³

Ўрта Осиёда тошбосма усулидаги дастлабки матбаа Хива-
да Муҳаммад Раҳимхон II саройида юзага келади. «Шарқда
биринчи матбаа 1832 йили Эронда пайдо бўлган эди. Шунинг
сўнгра Эрондан Иброҳим Султон номли матбаачи Хива саройи-
га таклиф этилади. Иброҳим Султон маҳаллий ёшлардан Ота-
бек Абдаловга матбаачилик сирларини ўргатади, 1874 йил-
дан баъзи ҳужжатлар тошбосма усулида чоп этила бошлай-
ди».⁵⁴

Муҳаммад Раҳимхон II кутубхоналар ташкил этиш ҳамда
қўл ёзма маъбаларни асраш ва кўпайтиришга катта аҳамият
берган. Бошқа Хива ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ, Муҳам-
мад Раҳимхон II замонасининг етук шоири бўлган. У тарихий,
табiiй асарларни севган ва уларни кўплаб кўчиртирган ҳамда
қўйга тўплаган. Муҳаммад Раҳимхоннинг иккита кутубхонаси
бўлиб, бири қишқи қароргоҳ – Арк ичкарасида, яна бири ёзги
қароргоҳ – шаҳар ташқарасидаги Тозабоб саройида жойлашган

⁵³ Қўриқов: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тош-
кент: Фан, 1991. – Б.39.

⁵⁴ Қўриқов А.С., Полвонов Н.Т, Аминов Ҳ.А. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз ку-
тубхонаси феҳристи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.9 – 10.

эди. Бу кутубхоналарда ихчам феҳрист – каталоглар тузилган, китобларнинг муқоваларига уларнинг номлари битилган ёрликлар ёпиштирилган. Феҳрест-каталогда қўлёзма ва литографик асарлардан жами 914 жилд китоб баёни келтирилган. Улар 893 асарни ташкил этиб, 604 жилди қўлёзма бўлиб, 310 жилди тошбосма нусхалардир.⁵⁵

Шу даврда Тошкентда ҳам биринчи хусусий литографик матбаа – С.И.Лахтин матбааси иш бошлади. 1877 йили очилган бу босмахона рус тилидаги китоблар билан бирга маҳаллий тиллардаги китобларни ҳам нашр қилишга эътибор қаратди. Тошкентдаги йирик матбаалардан яна бири О.А.Порцев матбааси эди. У 1888 йили очилиб, китоблари анча сифатли, қоғози ва муқовалари алоҳида эътибор билан танланарди. В.М.Ильин матбааси эса 1899 йили ташкил топган, унда ўзбек адабиёти тарихига оид кўпгина китоблар босиб чиқарилган.⁵⁶

Самарқанд, Бухоро, Қўқон, Андижон, Марғилон каби шаҳарларда кейинчалик ривож топган матбаалар ўзаро бир-бирида кескин фарқланмайди. Шунга қарамай, уларнинг айрим томонлари, жумладан, нашр этиш техникаси ва сифати асосан чоп этилган асарлари мавзу кўлами билан турлича бўлган.

XIX аср охири – XX аср бошларидаги тошбосма нусха тайёрлаш жараёнида олиб борилган амалий ишлар ўзбек матншунослиги билан бевосита боғлиқ. Нашр учун нусхаларнинг танланиши, уларни нашрга тайёрлаш чоғида муайян таҳрир ишлари олиб борилиши матншунослик изланишларини талаб қиларди. Кўплаб нусхалар орасидан босма нашр учун нусхаларни саралаш ҳамда нашрга тайёрлаш жараёнида уларни қиёсалаш, ўрганиш, лозим бўлганда матний тафовутларни баргараф этиш хатоларни аниқлаб, ягона матнни тузиш ишлари кейинги давр матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига замин яратди. Шу жиҳатдан тошбосма нусхадаги китоблар ўрнатилган Осие халқлари тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиш билан бирга матншуносликнинг ўша даврга хос хусусиятларини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам аҳамиятлидир.

⁵⁵ Қаранг: Оркинов А.С., Полвонов Н.Т., Аминов Ҳ.А. Муҳаммад Раҳимхон II Феруз кутубхонаси феҳристи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.38.

⁵⁶ Қаранг: Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос, 1968, №1. – Б.99.

Ўзбек матншунослиги тараққиётида бу даврнинг ўлига хос хусусиятлари шу билан ажралиб турадики, тошбосма нусха тайёрлаш учун айнан матншуоснинг иштини бевосита ўз вақфаси билан алоқадор ҳолда котиб, ношир, муҳаррир катталар амалга оширган. Тошбосма нусха учун асарни кўчираган хаттот ёки котиб ўз ишига илмий ёндашиб, қўл остгани матнга танқидий қараган. Албатта, бундай ёндашувнинг бу даврдаги танқидий муносабат билан тенглаштириб бўлмайди. Аммо хаттот ва котиблар матни нафақат кўчириш билан шуғулланганлар, балки уни бадиий, фалсафий ва тарихий аспекти билан бирга комплекс тадқиқ этганлар, оддий текширувдан ўтказиб, тегишли тузатишлар киритганлар. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихини ўрганган А. Муродов Шарқда котиблик билан ном чиқарган ҳар бир шахс оддий техник вазифасини бажарувчи киши эмас, балки ўз ёмонасининг маданий ҳаётида фавқулодда катта роль ўйнаган илм-маърифат аҳли ва йирик маданият арбоби бўлганини таъкидлайди.⁵⁷

Тошбосма нашр учун матн тайёрлашда хаттот қўлёзмаларнинг маълум даражада ўрганиб, уларнинг ишончлилири асосида тошбосма учун матн тайёрлаган ва муайян матншуослик фаолиятини олиб борган.

Котибларнинг кўпчилиги филологик билимга эга саводли, ёзиқчи кишилар бўлган. Хусусан, А.Муродов машҳур Шоҳмуд котиб шоғирдларидан Ҳусниддинхон ҳақида сўз юритаркан, Шарқ адабиёти тарихи ва назарияси бўйича олим ҳамда араб, форс тилларига таржимон эди»⁵⁸, – деб ёзади. XIX асрнинг иккинчи ярмида таржимонлик фаолияти билан танилган Алмаий бери Фазлуллоҳ Миржалол ўғли машҳур шоир ва хушнавис хаттот бўлган. Шарқ дидактик адабиётининг ўзбек тилидаги таржимоналари орасида энг машҳурларидан бири – «Қалила ва Димна» бери Алмаий қаламига мансуб бўлиб, тошбосмада бир неча бор нашр этилган ва халқимиз томонидан севиб ўқилган. «Қалила ва Димна»нинг ўзбек тилига қилинган кейинги таржимасида, драмонлар ҳамда персонажлар, мамлакат, шаҳар ва қушлар

⁵⁷ Қаранг: Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.4.

⁵⁸ Кўратилган асар. – Б.152.

номи турли таржималарда турлича бўлганлиги боис, кўпроқ Алмай таржимасига таянилган.⁵⁹ Бундай котиблар асар матни ний мукамал бўлишини таъминлаганлар.

Тошбосма нусхалар тайёрланишида котибнинг матн мазмунини қай даража тушуниши, муаллиф ғоясини идрок этиши муҳимдир. Жумладан, 1323 (1905) йили Тошкентда Порцев матбаасида тайёрланган «Хамса» асари тошбосма нусха матни Абдуманноф ҳожи томонидан кўчирилган. Котибнинг тўла исми Абдуманноф Абдулваҳҳоб ўғли бўлиб, халқ ўртасида Қори Абдуманноф, Абдуманноф ҳожи номлари билан машҳур бўлган. Тошбосма учун кўчириб берган қўлёзмаларига ҳам Қори Абдуманноф ёки Абдуманноф ҳожи деб имзо қўйган. Абдуманноф ҳожи Тошкентнинг Ҳофиз Кўйи маҳалласида яшаган. У Бухорода таълим олган. Сўнгра Тошкентда машҳур хаттот Абдулҳақ Котиб Алим ўғли (1808 – 1886)га погирд туриб хаттотлик санъатини ўрганган ва тез ёзувчи хаттот сифатида танилган. Абдуманноф ҳожи 1945 йили 65 ёшида поезд остида қолиб ҳалок бўлган. Котибнинг араб ва форс тилларида кўчирган қўлёзмалар сақланиб қолган.⁶⁰ Матншунос П.Шамсиев тайёрлаган «Хамса» дostonлари илмий-танқидий матни билан Абдуманноф ҳожи кўчирган нусха матни ўзаро солиштирилганда Абдуманноф ҳожи асарни кўчиришда жуда эътиборли бўлгани диққатимизни тортиди. У муаллиф матнини асл ҳолича сақлашга ҳаракат қилган экан. «Фарҳод ва Ширин» асари илмий-танқидий матни билан Абдуманноф ҳожи тайёрлаган нусха матни бир-бирига деярлик мос келади ва дostonдаги байтлар сони ҳам бошқа тошбосма нусхаларига нисбатан кам тафовут қилади. Мисол учун, Абдуманноф ҳожи томонидан тайёрланган литографик нашрнинг баъзай жойларини асар илмий-танқидий матни билан ўзаро қиёсий солиштириб кўрсак:

كوزوم قاتينينگ قماغين جو باقىب

اتينگ داغى كوزوم ديك قانى آقيب⁶¹

⁵⁹ Қаранг: Калила ва Димна. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – Б.253.

⁶⁰ Қаранг: Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – Б.152.

⁶¹ Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий матн. – Тошкент, 1960. – Б.179.

(Кўзум қонининг қамогин чу боқиб,
Анинг доғи кўзумдек қони оқиб.)

Литографик нашрда эса бу байт қуйидагича ёзилади:

كوزوم قاتينينگ آقماغين چو باقيب
62 انينگ داغي كوزوم ديك قاني آقيب

(Кўзум қонининг оқмогин чу боқиб,
Анинг доғи кўзумдек қони оқиб.)

Кўринадики, «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-танқидий матнидаги «*كوزوم قاتينينگ قماغين*» бирикмаси Абдуманноф Қори кўчирган нусхада «*كوزوم قاتينينگ آقماغين*» тарзида ёзилган. Агар «Фарҳод ва Ширин» дostonининг ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мафойилун-мафойилун-фаулун V — — — V — — — V — —) вазнида ёзилганлигини инобатга олсак, ҳар иккала бирикма ҳам вазн талабига мос турлади. Аммо эски ўзбек тилининг грамматик қурилишига кўра *ин* тушум келишиги ва *-нинг* қаратқич келишиги қўшимчаси қўлланишида хатолик келиб чиққан. Шунинг учун дostonнинг тошбосма матнида «кўзум қонининг оқмогин» бирикмаси ўринли қўлланилган деб ҳисоблаймиз.

Лекин илмий-танқидий матн нашрида шу мисрадаги «*قماغين*» ўрнидаги «*ق*» алиф ҳарфи тушириб қолдирилган, литографик нусхада «*آقماغين*» тарзида тўғри ёзилган.

Абдуманноф ҳожи кўчирган тошбосма нусха билан дoston илмий-танқидий матни нашрида яна шундай фарқланишлар учрайди: «Фарҳод ва Ширин» дostonи илмий-танқидий матнида:

بولار ايچرا بار ايردى بير ضعيف ايت
63 مينينگ ديك زارو محجور و نحيف ايت

(Булар ичра бор эрди бир заиф ит,
Менигдек зору маҳжору наҳиф ит.)

⁶² Мир Алишер Навоий. Хамса. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, №11544. 175-саҳифа.

⁶³ Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий матн. — Тошкент, 1963. 11, 178.

Асарнинг тошбосма нашрида эса:

بولار ايجرا بار ايردى بير ضعيف ايت
مينينگ ديك ناتوان و بير نحيف ايت⁶⁴

*(Булар ичра бор эрди бир заиф ит,
Менингдек нотавону бир наҳиф ит.)*

Агар «маҳжур» – ташлаб кетилган, қолдирилган, «нотавон» заиф, қувватсиз деган маъноларни англантишини назарда тутиш сак, «зору маҳжур» сўзида бадий мантиқ ва таъсирчанлик кучли. Арабча (تحيف) «ориқ» сўзининг мазмунини «нотавон» сўзида кўра «зору маҳжур» бирикмаси кўпроқ кучайтиради. Нотавон «бемадор, заиф» маъноларини беради, наҳиф сўзи «эгаси ташлаб кетган қаровсиз, ориқ ит» маъносида илмий-танқидий матндаги каби кучли ҳиссий-мантиқий тасаввур уйғотмайди. Шунинг учун илмий-танқидий матнда «маҳжур» сўзи танланганлиги, асосан батта, тўғри бўлган. Аммо тан олиш керакки, Абдуманноф ҳоҳиши «Хамса»ни кўчириш учун мукаммал нусхани танлай олган, матн билан ишлашга жиддий ёндашган.

Ўзбек матншунослигининг тошбосма нашрлар билан боғлиқ даври ҳақида шунини айтиш мумкинки, ушбу жараёнларда илмий ридан шаклланиб келаётган анъаналар, принциплар қатъий кўриниш олди. Шароит талабидан келиб чиқиб котиб, ноширлар муҳаррирлар ўз вазифалари билан бирга матн тузиш ишларида тааллуқли бўлган услубий қўлланмаларни амалиётга жорий этишди. Бу даврнинг асосий хусусиятларидан яна бири тошбосма нусха матнини тайёрлашда матнга ўрта асрлардагидек асоссиз равишда қўшимча киритиш ёки тушириб қолдириш камчиликларга чек қўйилди. Илгари, яъни XIX асргача бўлган даврда асарнинг нусха кўчирилиши ёки таржима қилиниши айрим ҳолларда муаллиф матнига ижодий ёндашилган бўлган эди бундай эркинлик тақиқланди. Тошбосма нусха ноширларнинг кўпчилиги маърифатли инсонлар бўлиб, матншунос сис-темада ҳам масъулият билан иш тутдилар. Бу даврга хос яна бир хусусият шундаки, тошбосма усулида оригинал матншунос

⁶⁴ Мир Алишер Навоий. Хамса. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма инв. №11544. 175-саҳифа.

шари ҳам нашр этила бошланди. Масалан, 1908 йили Алишер Навоий «Хамса» асарининг насрий баёни Тошкентда нашр этилди. «Насри Хамсаи беназир» деб номланган бу китобнинг котиби Раҳматуллоҳ Абдушукур ўғлидир. Эътиборлиси, Мулло Мир Бақдум ибн Шоҳюнус китобга ноширлик қилган ва «Хамса» достонлари насрий вариантини унинг ўзи тайёрлаган.⁶⁵ Бу нусха ноширнинг Навоий асарларидан яхши хабардор бўлганлигини ўрнатади.

Маълум даврга хос илғор тенденциялардан бири йиғма-қийёсий достонларга эътибор кучайишидир. Тошбосма нусха матни мукаммаллигини ўз назоратига олган кишилар асар муҳаррирлари эди. Чунки ҳар доим ҳам тошбосма учун хаттот томонидан нусха олинмаган, балки махсус кишилар, айтайлик, муҳаррир қўлёзма матнини танлаган, котиб эса уни кўчирган. Муҳаррир деб, лекин, таҳрир қилувчи шахсга айтилади. Бироқ XIX аср охири – XX аср бошига келиб муҳаррир фақат ёзадиган, таҳрир қиладиган эмас, балки қўлёзма манбани нашрга тайёрлашда бевосита унинг ўқувларини ўрганадиган шахсга нисбатан қўлланиладиган ислоҳотга айланди. Баъзан нашр муҳаррири манбанинг нусхаларини саралаган, муайян матни турли жиҳатдан таҳрир қилиб янги матни тузган, уни босмага тайёрлаган. Албатта, бундай тошбосма нусха матнини бизнинг тушунчамиздаги йиғма-қийёсий асар шакли деб бўлмайди, лекин уларга йиғма матн шаклининг янги намунаси деб қараш тўғри бўлади. Масалан, Навоий «Хамса»ни 1297 (1879) йили Муҳаммад Раҳимхон II фармони билан тошбосма матбаада чоп этилади. Асарни тошбосма учун Сўфи Хоразмий деган хаттот кўчирган. «Хамса»ни шоир Комил Хоразмий нашрга тайёрлайди ва «Ҳайрат ул-аброр» достони китобига ўзи учун кўчирма муқаддима ҳам ёзади.⁶⁶ Комил Хоразмий XIX асрнинг бошичи йрмида Хивада давом этган адабий ҳаракатда салмоқли асарни яғаллаган шоирлардан бири ва талантли мусиқашунос, уста хаттот ва атоқли наққош ҳам эди. Ваҳоланки, Комил Хоразмий нашрнинг амалга ошишида матн сифатини тўлиқ кузатувга олиш ва унга масъулият билан ёндашган. Шунинг учун 640 саҳи-

⁶⁵ Қўриқов Хакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.40.

⁶⁶ Алишер Навоий. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, Ташкент, инв. №10363. 1 – 3-саҳифа.

фалик бу «Хамса» асари нашри Навоий асарларининг Туркистон да босилган биринчи мукаммал тошбосма нусхаси ҳисобланади. Навоий асарларидан «Ҳазойин ул-маоний»нинг тошбосма нусхаси ҳам Комил Хоразмий томонидан тайёрланган. Бу нусха хусусида Р.Маҳмудова шундай ёзади: «1299(1881/1882) йили чоп бўлган бу асар тўрт девондан иборат бўлиб, унинг матнлари Иброҳим Султон Эроний томонидан кўчирилган. Навоийнинг нашр этилган девонлари ичида энг мукаммаллари ана шу девонлар деса бўлади».⁶⁷

Адабиётшунос ва хаттот Ашурали Зоҳирий томонидан Навоий асарларининг баъзилари нашрга тайёрланган. У Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн», «Вақфия» асарлари устида изланишлар олиб боради ва бу асарларни тошбосма нашрга тайёрлайди. «Муҳокамат ул-луғатайн» асари Қўқонда Вайнер матбаасиди. 1336(1917) йили чоп этилади. Бу литографик нашр асарнинг тўлиқ матни эмас. Асар матнида хатоликлар ва эркин тузатишларга йўл қўйилган. Аммо кейинги «Муҳокамат ул-луғатайн» асари солиштирма матнини яратишда матншунослар А.Усмонов ва П.Шамсиев бу нашрдан керакли ўринларда фойдаланишган. Матншунослар Париж (1841) нашрини асос сифатида олиб, Истанбул (1895) ва Қўқон (1917) литографик нашрлари билан солиштириб, уларда учраган хато, тушиб қолган ўринларни тўлқин равишда кўрсатишга ҳаракат қилишган. Сўз ва жумлаларда фарқлар илмий аппаратда кўрсатилган.

Ашурали Зоҳирий томонидан тайёрланган «Вақфия» асарининг варианти нашр этилмаган. Асар қўлёзма матни ҳозир Қўқон адабиёт музейида Ашурали Зоҳирийнинг шахсий архивида сақланмоқда.⁶⁸ Мазкур қўлёзмани «Вақфия»нинг бутун кундаги нашрлари билан солиштириб ўрганиш Ашурали Зоҳирий томонидан олиб борилган матншунослик ишлари даражасига аниқлик киритади.

Ўзбек матншунослиги ривожининг мазкур босқичи яна бу билан аҳамиятлики, бу даврда амалга оширилган ишлар кейинги матншунослик ишлари учун таянч манба бўлди. Жумлада

⁶⁷ Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос. 1968. №1. – Б.101.

⁶⁸ Қаранг: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Тошкент: Гослитиздат, 1941.

⁶⁹ Қаранг: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.42.

Шамсиев Алишер Навоий «Хамса» асари илмий-танқидий матнини тузишда олти асос қўлёзмадан ташқари асарнинг 1880 йилдаги Хива литографик нусхасига ҳам мурожаат этганлигини айтиш мумкин.⁷⁰

Матншуносликнинг илмий асосга қўйилиши ва янгича ёндашувлар

XX аср бошларида Туркистонда матнини танқидий ўрганишда эътибор кучайди. Турли матбаа ёки кутубхоналарни ташкил қилиш маълум маънода ўзбек матншунослигининг янгича йўналишида ривожланишига сабаб бўлди. 1920 йил март ойида Туркистон марказий ижроия қўмитаси Туркистон давлат нашриёти (Туркидавнашр) таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилади. Унга кўра барча нашр ишларини бирлаштириш, қоғоз тақсимоти ва босмахона жиҳозларини назоратда тутиш, раҳбарлик қилиш вазифалари юкланди. Ушбу нашриётда босилиши мўлжалланган асарлар ўз таркибий тузилиши, шакл ва мазмуни билан Фарб ва шайхларини ўзида акс эттиришига алоҳида эътибор қаратилди.

Шу жараёнда ёзма ёдгорликларни ўрганиш ва нашр қилишчи жадидлар катта қизиқинч билан қараганини кўриш мумкин. Улар жаҳон тамаддуни ютуқларининг тарғиботчиликлари бўлиш билан бирга қадимий миллий ёзма адабий меросининг бениҳоя қадрлагувчи, унинг фидойиси ва тадқиқотчиси ҳам эдилар. Бадиий асарларнинг муаллиф матнига эга бўлиш ва муаллиф матнига яқин ишончли қадим ва тўғри қўлёзма нусхасини қўлга киритиш ҳар қандай олиму фозил кишининг вазифаси, идеали бўлган.⁷¹ XIX аср иккинчи ярми – XX асрнинг илмий йигирма йилида шахсий кутубхоналарнинг катта қисmini осори атиқага айланиб бораётган ўрта асрлар қўлёзма матбулари ташкил этарди.⁷² Жумладан, Туркистон жадидчилиги ҳаракати етакчиларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий фан,

⁷⁰ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. й. 34.

⁷¹ Қаранг: Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари // Шарқ юлдузи. 1982. №3. й. 167.

⁷² Қаранг: Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи: Дарслик. 2-қисм. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2008. – Б.23.

санъат ва маданиятнинг ривожига ўтмиш маданий-маънавий ёдгорликларини ўрганиш, тарғиб этиш муҳим деб ҳисоблаган. 1913 йили ўз хусусий нашриёти – «Нашриёти Беҳбудия»ни ташкил қилган эди. Айни вақтда, Беҳбудий китоб дўконлари тармоғини ташкил этиш бўйича катта ишлар олиб борган. Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Қўқон ва Наманган китоб дўконлари очади.⁷³ Маърифатпарвар Беҳбудий ҳар би нашр учун тайёрланаётган асар матнини жиддий текширган. Ҳатто «Нашриёти Беҳбудия» учун баъзи асарларнинг матнини танқидий ўрганган, керакли жойларини таҳрир қилган. Адабиётшунос олим А.Ҳайитметов ушбу давр ўзбек матншунослиги ривожланиши хусусида сўз юритар экан, шундай ёзади: «Бизда матншуносликнинг тараққиёти матншунос олимларини билангина боғлиқ эмас. Биринчи манбалар устида илмий-тадқиқот олиб боровчи кўшгина адабиётшунослар асосан касбига кўра матншунос бўлмаса ҳам, текстологик текшириш ишлари олиб боришга мажбур бўлган ва бу соҳада муҳим вазифаларни амалга ошириб текстология ривожига ўз ҳиссаларини қўшганлар»⁷⁴. Олимнинг мазкур мулоҳазалари жадидлар феалиятида тўлиқ тасдиқланади.

Вадуд Маҳмуд, Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхон, Абдурахмон Саъдий, Садриддин Айний, Ҳоди Зариф каби номдор мумтоз адабиёт вакиллари меросини илмий муомалага киратиш ва халқни уларнинг ижоди билан таништиришда катта ишлар қилдилар. Масалан, адабиётшунос, шоир, публицист Вадуд Маҳмудни тўла маънода матншунос дея олмаймиз. Лекин унинг илмий мақолалари, жумладан, «Навоийгача турки адабиёти», «Алишер Навоий», «Фузулий Бағдодий» каби ишларида қўл ёзма ва тошбосма нусхалардан «мисқоллаб» йиққан фактлари Алишер Навоий ҳамда Фузулий ҳаёти ва ижоди мухтасар ёритиб беради»⁷⁵. Вадуд Маҳмуд XX асрдаги дастлабки ўзбек навоийшуносларидан эди. У «Алишер Навоий» маънасида ласини қўлида мавжуд бўлган шоир асарларидан «Чор девон», «Хамса», «Тарихи мулуки Ажам», «Мажолис ун-нафоис», «Му

⁷³ Кўрсатилган манба. – Б.23.

⁷⁴ Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари // Шарқ юлдузи. 1982. №3. – Б.10.

⁷⁵ Баҳодир Карим. Жаҳид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Тошкент: Университет, 2000. – Б.65.

«мат ул-луғатайн»нинг қўлёзма нусхалари асосида тайёрла-
тини қайд эгади.⁷⁶

Айни шу даврдан ўзбек матншунослиги тарихида илмий
нашли шакллана бошлади. Жадид ижодкорлари ўзбек ада-
бию намуналарини қиёсий таҳлил қилиш ишларини бошлаб
диллар. Гарчи уларнинг ишлари умумий таништирув йўсини-
танқидий муносабатдан холи бўлса-да, ўзбек матншуносли-
ги жаҳон матншунослиги ўзанига туширишга хизмат қилди.
Лекин ва ёзма меросни ўрганиш, туркий халқларнинг ўтмиш
даниятини, руҳиятини теран англаш жадидчилик ғоясини
таҳқиқлаш ҳамда кенгайтириш мақсадидан келиб чиққан
ди. Маърифатпарварларнинг қўлёзма ва тошбосма нусхаларни
қиёсий ўрганиш, илмий таҳлил қилиш ва нашр эттириш ишла-
ри кенг эътибор бериши матншунослик ривожидида том маъ-
нада илгариги босқичлардан ўзининг илмий йўналишини билан
билан фарқ қилувчи янги босқичга ўтишга кўприк вазифасини
қилди.

Шу даврдаги муҳим ютуқлар сифатида қуйидагиларни кўрса-
ни мумкин: Қозон университети қошидаги «Археология, тарих
этнография жамияти» аъзоси сифатида 1913 йили Фарғонага
етган илмий сафаридида шарқшунос олим Аҳмад Закий Валидий
«Ибн Намангандаги Муҳаммадхожи Эшон Лолареш қўлидаги
«Кутадғу билиг»нинг нусхасини аниқлади. Бундан ташқари,
«Ибн Машҳаднинг «Равза» кутубхонасида ишлаш давомида
«Ибн Мовароуннаҳр ва Булғор тарихи бўйича бениҳоя муҳим
материаллар берувчи Ибн Фазлоннинг Бағдоддан Булғорга са-
фари таассуротларини ақс эттирган «Рисола»сини топиб, илм
дастга маълум қилди(1924).⁷⁷ Профессор Абдурауф Фитрат 1924
йили Муҳаммадхожи Эшон Лоларешдан «Кутадғу билиг» асари-
ни мазкур нусхасини олишга муяссар бўлди ва махсус мақола
билан, 1928 йили асарнинг айрим парчалари зарур изоҳлар би-
лан нашр этилди.

Серқирра олим Абдурауф Фитрат адабий танқидчилик, ман-
шунослик ва матншунослик тарихида ўзига хос мавқега эга
етган шахсдир. Унинг илмий-танқидий мақолалари, нашр

⁷⁶ Ҳусуд Маҳмуд, Алишер Навоий // Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият,
1997. – Б.35.

⁷⁷ Қодимов Б. Миллий уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б.378.

эттирган китоблари матншунослик ишлари билан бевосита боғлиқ. Хусусан, Фитрат ёзма ёдгорликларнинг нашрга тайёрлавишига принципиал ёндашди. У бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотмай келаётган «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927),⁷⁸ «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928)⁷⁹ китоблари материалларини айнан қўлёзма манбалар асосида тайёрлади. Фитрат Навоий асарлари манбаларни ўрганишга алоҳида эътибор қаратди. Унинг қўлёзма манбаларни нашрга тайёрлаш, хусусан, мумтоз шоирлар ижодидан намуналар жамлаб чоп этириш каби ишлари матншуносликка оид изланишлар олиб борганлигини кўрсатади.

«Ўзбек адабиёти намуналари» мумтоз адабиётимиз асарларини топиб нашрга тайёрлашда, уларнинг илмий-танқидий матнларини яратишда ҳамда бу адабий ёдгорликларни типология жиҳатдан ўрганишда бирламчи адабий манбадир.⁸⁰ Фитратнинг эълон қилган адабий парчалари матни кейинги илмий-танқидий матнлар тайёрланишида қўл келгани шубҳасиз. Жумлада тадқиқотчи О.Ҳамроева Фитрат томонидан тайёрланган «Муҳкамат ул-луғатайн», «Наводир уш-шабоб» асарлари парчалар билан Алишер Навоий 20 жилдлик мукамал асарлари тўпламидаги асар матнини ўзаро солиштириб чиққан.⁸¹

Фитратнинг матншунослик ривожига қўшган ҳиссаси яна унинг соф текстологик тадқиқотларида кўринади. Жумлада олим «Навоийнинг форсий шоирлиғи» мақоласида «Девони Фитрат»нинг Бухорода топилган нусхасини бадиний ҳамда услубий жиҳатдан текширади, унинг Навоий қаламига мансуб эмаслигини аниқлайди. Олим «Девонайи Машраб» асари қўлёзма нусхаларини чуқур илмий тадқиқ қилиб чиқади. Мавжуд нусхалар матнини ўзаро қиёсий солиштиради. У матн билан боғлиқ кўплаб муаммоли ҳолатларни шундай кўрсатади: «Девона

⁷⁸ Энг эски турк адабиёти намуналари / Тузувчи Фитрат. ЎзР ФА ШИ, тошбосқин. №16307.

⁷⁹ Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд / Тузувчи Фитрат. ЎзР ФА ШИ, тошбосқин. №№15146, 12639.

⁸⁰ Қаранг: Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиғи ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 1996. – Б. 156.

⁸¹ Қаранг: Ҳамроева О. Абдурауф Фитрат «Муҳокамат ул-луғатайн» асари тўплами // Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2011. – Б. 179; Ўша муаллиф. Фитрат мажмуасида Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонидан парчалар. Бу шоир ва мутафаккир. – Тошкент: ТДПУ, 2011. – Б. 92 – 94.

Машраб» манқабасида вазн, қофия ва мазмун томонларидан таълим бунёдчиларга бемаза нарсалар ҳам жуда кўбдир. Буларни шул қатор ҳолларда юқоридан бери услуби билан таниша келганимиз. Машрабнинг шеърлари деб қабул қила олмаймиз, албатта. Булар ё ёмон котиблар томонидан бузила-бузила биз кўрган ҳолатга кирганлар ёхуд манқабани ёзган ва ўқиган бир кўб ярим шеърлар томонидан сўнгралар илова қилинган парчалардир».⁸²

Фитрат мумтоз адабиётимизнинг Аҳмад Югнакий, Юсуф Хосравий, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Абдурауф Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди каби вакиллари ижодини оғир қадимги нодир қўлёзма асарларга асосланиб ўрганиб келишган.⁸³

Абдурауф Фитрат матншунослик масалаларига жуда катта эътибор қаратди, матнларни қиёсий ўрганишга ҳаракат қилди. Унинг «Қутадғу билиг» ҳақидаги мақоласида куюнчаклик билан ёзади: «Русиянинг машҳур туркшуносларидан профессор Самойлович Москвада мен билан кўришганида «Девону маърифати турк»дан фойдаланиб «Қутадғу билиг»нинг янги бир нусхасини (табъини) тайёрлаганини билдирган эди. Шунинг билан бизнинг қўлимиздаги нусха билан солиштиригандан сўнг бостирсанми, профессор жанобларининг бу хизматининг илмий баҳоси жуда ортиқ бўлар эди».⁸⁴ Бу жумлалардан маълум бўладики, ҳар бир бошларидаёқ ўзбек матншунослари рус матншунослари билан танқидий баҳо бера оладиган даражада билимли ва таъриҳчиларида собитқадам олимлар бўлган. Ушбу ҳолат матншуносликда асосчиликка даъво қилган рус олимлари билан асос рақобатлаша оладиган ўзбек олимлари етишиб чиқганини далиллат. Фитратнинг қуйидаги таҳлилларидан ҳам буни аниқроқ аниқлаш мумкин: «Қутадғу билиг»нинг илм дунёсида маълум бўлган нусхаларида бошда бир сочим бошланғич (насл билан ёзилган бир муқаддима), ондин сўнгра китобдаги «боб»ларнинг кўрсаткичи – бир феҳрист, ондин кейин китобнинг «назм» номи борлиги маълумдир. Бизнинг қўлимиздаги нусхада эса

⁸² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. Б.101.

⁸³ Қаранг: Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: ИИҶ, 2003. – Б.109.

⁸⁴ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. Б.10.

«сочим-бошланғич»нинг кўбраки тушкан. Озгинаси қолғанди «Феҳрист» қисмида китобнинг олтмиш етти боби кўрсатилган. Бу олтмиш етти бобдан ёлғуз бешинчи бобнинг исми туш қолган. «Сочим-бошланғич»нинг китоб эгаси томонидан эма бошқа бир киши томонидан ёзилганини Оврупа олимлари бифиздан сўйлайдир. Меним фикримча, бизнинг қулимиздан нуханинг «феҳрист» қисми ҳам китоб эгаси томонидан ёзилмаган. Чунки «феҳрист»да кўрсатилган «боб» исмлари билан матндаги «боб» исмлари орасида анча айирма борлиғи кўрнадир». ⁸⁵ Шундай дея олим ўз фикрларини далиллаш учун феҳрист ва матндан қисий 3–4 та солиштирма мисолларни келтиради. Фитрат Европа олимлари билан баҳс-мунозара киришади. Бу эса бизнинг ўзбек олимлари матншунослик бифида фақат рус олимлари эмас, балки Европа олимлари билан тенг билимга эга бўлганини кўрсатади. Айни ўша мунозара натижасида «Қутадғу билиг» асарининг энг қадимги ва ишонч нухаси деб илмда Абдурауф Фитрат муомалага олиб кирган Наманган нухаси эътироф этилган.

Жадидларнинг кўпчилиги яхшигина хаттот бўлиб, кўп қўлёзмалардан нухалар кўчирганлар. Масалан, шоир Орождидин Сидқий Хондайлиқий Васлий Самарқандийнинг «Ал-калом ул-афҳам фи маноқибии имомии ул-Аъзам» китобини кўчиргани маълум. ⁸⁶

Ўтган асрнинг 20-йилларидан илмийлик етакчи мезонга айлانган ўзбек адабиётшунослиғи алоҳида соҳа сифатида шакллана бошлади. Адабиёт тарихи тадқиқотчилари мунтазам равишда классикларимизнинг ҳаёти, ижодига бағишланган мақолалар ёълон қилиш билан бирга уларнинг асарларини чоп этириш оммалаштиришга жиддий киришдилар. Ўзбек матншунослиғи соҳаси филология фанининг асосий ва муҳим тармоқларидан бирига айланиб, ёзма ёдгорликларнинг асл матнларини тиклаш ҳамда уларни нашр қилиш бош вазифа бўлди.

Ўзбек матншунослиғи XX асрнинг 40-йилларида илмий йўналиш сифатида чинакам ривожланиш босқичига кирди. Алиш Навоий ижодига бўлган катта эътибор ўзбек матншунослиғи

⁸⁵ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б.14.

⁸⁶ Қосимов Б. Миллий Уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б.339.

нинг еркин намояндаларини майдонга келтирди. Турли мамлакат кутубхоналари ва айрим шахслар қўлида сақланиб келаётган шоир асарлари қўлёзмалари рўйхатини тузиш, уларнинг шоир нусхаларини аниқлаш, мавжуд барча манбаларни тавсиф қилиш соҳасида муҳим илмий-тадқиқот ишлари амалга оширилди. Нагигада Алишер Навоийнинг деярли ҳамма асарлари қўлёзмалари рўйхати тузилди ва уларнинг ёзилиш саналари аниқланди. Ушбу изланишлар В.Бартольд, Е.Бертельс, А.Семёнов, А.Саъдий, С.Волин, О.Шарафуддинов, Огоҳ Сирри Левенд, Р.Б. Э.Блошэ, В.Минорский, Э.Росси, Ҳ.Сулаймон, М.Ҳақимов ва матншунос олимларнинг таҳсинга сазовор хизматлари тусида бажарилди.

Алишер Навоийнинг 500 йиллик таваллудини ўтказиш муносабати билан тузилган Навоий комитети қошида матншунослик комиссияси ташкил этилган эди. Ушбу матншунослик комиссияси фақат Алишер Навоий асарларини халққа етказишга эмас, балки ўзбек матншунослиги соҳаси такомиллашувига ҳам катта таъсир кўрсатди. Бу комиссия раҳбарлигида Алишер Навоий асарларининг йиғма матни, насрий баёни, танланма нусхаси ва нашрлари тайёрланиши бевосита матншуносликнинг илмий-назарий ривожланишига олиб келди. Хусусан, матншунослик комиссияси ишини бошқарган Солиҳ Муталлибов томонидан шоир асарларидан бир нечаси нашрга тайёрланди.⁸⁷ С.Муталлибов илмий фаолиятида Навоий ижоди муҳим ўрин тутди. Навоий яратган ҳикматли сўз ва ибораларнинг маъносини аниқлаш, уларни китобхонларга етказиш борасидаги дастлабки ишларни С.Муталлибов томонидан бажарилди.⁸⁸ С.Муталлибов шоир асарларини матбуот орқали оммалаштириш мақсадида уларнинг асосини қилиб борди.⁸⁹

Матншунослик комиссияси ташаббуси билан Алишер Навоий асарлари йиғма-қийсий матн шакли тайёрланди. Йиғма-қийсий матн шакли нашрида асосий нусхалар орасидаги фарқларни ҳисобга олган илмий аппаратни тузиб чиқиш йўлга қўйилди. Бу

⁸⁷ Қаранг: Каримов Қ. Забардаст турколог // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. №5. – Б.65.

⁸⁸ Қаранг: Ҳақимов М. Навоий ҳикматларининг ўзбек халқ донишмандлигини тарқатишдаги роли // Адабий мерос. 1977. №8. – Б.63.

⁸⁹ Қаранг: Муталлибов С. Навоий яратган ҳикматли сўз ва иборалардан баъзи нусхалар // Адабий мерос. 1977. №6 – 8; Ўша муаллиф. Навоий яратган ижтимоий ва иборалар // Адабий мерос. 1980. №4(16). – Б.22 – 33.

жиҳатдан 1940 йили Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарининг йиғма-қийосий матн шакли ва унинг илмий аппарати тайёрлангани диққатга лойиқдир. Ушбу асар О.Усмонов ва П.Шамсиев томонидан тайёрланиб, лотин алифбосида кенг оммага мўлжаллаб нашр этилди.⁹⁰ Асар матни Париж(1841), Истанбул(1895) ва Қўқонда (1917) нашр қилинган китоблар асосида тузилиб, Париж нашри таянч нусха сифатида олинди. Бошқа икки нусхадаги фарқли ўринлар илмий аппаратда қайд этиб борилди. Нашр илмий аппарати унчалик катта бўлмаса-да, шоир асарларининг матнини тузишда илмий ёндашувнинг дастлабки намуналаридан бири бўлганлиги билан аҳамиятлидир. Бу нашр Навоий асарлари илмий-танқидий матнини тузиш йўлидаги биринчи ҳаракат ва шоир асарларининг муаллиф таҳририга яқинлаштириш йўлида олға қўйилган қадам эди.⁹¹

Матншуносликнинг бу босқичида Навоий асарлари матнининг насрий баёнлари билан бирга нашрга тайёрлангани муҳим ҳисобланади. Шоирнинг «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Маҳбуб ул-қулуб», «Фарҳод ва Ширин» каби асарлари насрий баёни билан нашр этилди. Гарчи бу нашрлар тошбосма нусхалар асосида тайёрланган бўлса-да, матншунослик комиссияси асар матнининг назоратига олган, уларнинг мукаммал бўлиши таъминлаган. Жумладан, «Фарҳод ва Ширин» достони матнининг насрий баёнини тайёрлашда Ғафур Фулом 1901 йили Шохмурот котиб томонидан кўчирилиб, Тошкентда Порцев матбаасида босилган нусха ва ундан ташқари ўз қўлида мавжуд қўлёзмаларга мурожаат этган. Ғафур Фулом «Фарҳод ва Ширин» достонининг матни ва ўзи яратган насрий баён хусусида шундай ёзади: «Матн босмага тайёрлаб бўлгандан сўнг Навоий юбилейи комитетининг матншунослик комиссияси бу асарни Ўзбекистон давлат халқ кутубхонасида сақланган қадим нусхалар билан солиштириб, текшириб чиқди. Мен асосланиб тайёрлаган нусхаларда камчиликларни топиб, уни тўлатди».⁹²

Ўзбек матншунослиги ривожига яна бир муҳим ҳодиса асар матни танланма нусхасининг тайёрланиши бўлди. У

⁹⁰ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. – Тошкент: Гослитиздат, 1940.

⁹¹ Қаранг: Ошонхўжаев Ш. Алишер Навоий асарларининг илмий-танқидий матнлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1968. №9. – Б.43.

⁹² Ғафур Фулом. Босмага тайёрловчидан // Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Тошкент: Давлат наприёти, 1956. – Б.23.

40 йили Садриддин Айний тузиб чиқди.⁹³ Садриддин Айний бир хусусида шундай ёзади: «Алишер Навоийнинг «Хамса»си 50 минг мисрадан ортиқ шеър бор. Кенг ўқувчилар оммаси учун бир бутун ҳолда тезда эгаллаб олиш анча оғир бўлади. Унинг учун мен бу қийинчиликларни назарга олиб Навоийнинг комитетининг топшириғи билан қўлингиздаги бу танаққула нусхани вужудга келтирдим. Бу нусхани тартибга солишда ҳар бир дoston ва бўлимлардан характерли бўлган парча ва мисраларни териб олдим. Аммо ҳар бир дoston ва боблардан айрим ташланган парча ва мисраларининг мазмунини эътибор қилдим. Санъаткорона ишланган, лекин у санъат оддий ўқувчиларнинг кўзига илинмай қоладиган, тушуниши қийин бўлган мисра ва байтларни, шунингдек, Навоийнинг шахобча дostonига ёки замондошларига оид бўлган жойларни изоҳлаб олдим. Баъзи парча ва ҳикояларнинг тузилишлари, улардаги қрамонлар тўғрисидаги ўз фикримни ҳам бет остида баён қилдим».⁹⁴ А.Ҳайитметов таъкидлаганидек, С.Айний «Хамса» дostonлари матнларини изоҳлаш, уларга луғатлар тузиш, улардаги шеърый санъатларни ўрганиш, тушунилиши қийин бўлган байтларни соддалаштириб бериш каби масалалар устиварида илмий изланишларни олиб борди.⁹⁵ Садриддин Айний матта ва масъулиятли иш жараёнида «Хамса» дostonлари мазмунини, сюжетини сақлаб қолишга ҳаракат қилди. У образларнинг характерини гавдалантириб кўрсатувчи, уларнинг орзу-талаблари ифодаланган сатрларни айнан сақлаб қолади. Садриддин Айний қўллаган бу усул халқ оғзаки ижоди дostonларидаги лиро-эпик шаклни хотирга келтиради. Чунки «Хамса» таркибидаги дostonлар назму наср қоришмасида берилган. «Хамса» ҳоқияларида Садриддин Айний томонидан келтирилган ва буюк шоир бадийий маҳоратини очишга хизмат қилади-деган изоҳлар чуқур илмийлиги билан диққатга моликдир.

Ушбу асрнинг 50 – 60-йилларида қўлёзма манбаларни ўрганиш ва нашрга тайёрлаш давр сиёсий талаби ҳам эди. 1957 йили

93. Навоий Алишер. Хамса / Қисқартириб нашрга тайёрловчи Садриддин Айний. Мухаррир П.Шамсиев. – Тошкент: Ўқувпедапр, 1940.

94. Алишер Навоий. Хамса / Нашрга тайёрловчи Садриддин Айний. – Тошкент: Ўқувпедапр, 1940. – Б.10 – 11.

95. Қаранг: Ҳайитметов А. Забардаст навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти. 3. №3. – Б.19.

Тошкентда шарқшуносларнинг Бутуниттифоқ биринчи конференцияси ўтказилди. Конференцияда иштирок этган давлат раҳбари Н.А.Муҳиддиновнинг нутқида шундай сўзларни ўқимиз: «Афсуски, биз ўрта аср Шарқининг кўзга кўринган фан ва маданият арбоблари асарларини жуда секин нашр этмоқдами. Республика ҳукуматининг Алишер Навоий асарларининг тўлқин тўпламини нашр этиш тўғрисидаги қарори суҳбат бажарилмоқда». Бу даврда фақат Навоий асарлари эмас, балки кўплаб мумтоз адабиёт вакиллари асарларини нашр қилишга эътибор кучайди. Шунинг учун баъзи асарлар мукамал ўрганилди, баъзилари эса тўла тадқиқ этилмаса-да, илмий-оммабоп шаклда халқимизга етказилди. Масалан, 1959 йили «Ўзбек адабиёти» (хрестоматия ўрнида) 4 жилдлик китоби нашри ўзбек мумтоз адабиёт тарихидаги ўқилмаган саҳифаларни ўқиш, ҳаёти ва ижоди ўрганилмай қолган ижодкорларни кашф этиб, уларнинг асарларини нусхаларини аниқлашга ёрдам берадиган муҳим манба бўлди. Китобда асосан йиғилган янги материаллар эълон қилинган шоирлар ижодини ёритишда асосий жиҳатлар белгиланди.

Бу даврга хос жиҳатлардан яна бири шунда кўринадики, Навоий асарларининг илмий-танқидий матнларини тузиш соҳасида қатта амалий фаолият олиб борилди. Жумладан, С.М.Таллибов 1944 йили «Ҳайрат ул-аброр»нинг танқидий матн мавзуида номзодлик, 1952 йили П.Шамсиев «Алишер Навоийнинг «Сабъи сайёр» достонининг илмий-танқидий матнни тузиш принциплари» номли номзодлик, 1970 йили «Алишер Навоий «Хамса»сининг илмий-танқидий тексти ва уни тайёрлаш принциплари» номли докторлик, Ҳ.Сулаймонов 1961 йили «Алишер Навоий лирикасининг текстологик ўрганилиши» номли докторлик, С.Ғаниева 1956 йили «Мажолис ун-нафоис»нинг III ва IV мажлислари илмий-танқидий матни ва адабий таҳлили» мавзуида номзодлик, Л.Халилов 1975 йили «Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг текстологик тадқиқи» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлади. Навоий асарларини нашри ўзбек матншунослиги илмий-назарий тараққиётини энг юқори босқичини бошлаб берди. Ўзбек матншунослик мактаби

⁹⁶ Муҳиддинов Н.А. Совет шарқшунослигининг янги муваффақиятлари сари Тошкент шаҳрида шарқшуносларнинг Бутуниттифоқ биринчи конференцияси сўзлаган нутқи. – Тошкент, 1957. – Б.35.

пратган текстологик принциплар кейинги тадқиқотларнинг амаллашувига замин яратди. Матншуносликнинг ушбу ривожланиши босқичида илмий-танқидий матн тайёрлашнинг нарийб жиҳатлари ишлаб чиқилди.

Айрим хулосалар

1. Ўзбек матншунослигининг шаклланиши – узоқ давом этган жараён. Унинг дастлабки, содда кўринишларини туркий битилар билан боғлиқ ҳолда кўриш мумкин. Матншуносликнинг таъриқ усулларидан бўлган матнни тиклаш, уни таҳрир қилиш каби ишларнинг амалга оширилганлиги милоднинг илк асрларидан бундан олдин бўлган жиддий эътибордан дарак беради. Турк тилшунослари орасида китоб тузиш ишларининг жорий этилиши, Қултегин битиктошидаги матнда қўлланган «бадиз» ва «бадиз» сўзлари наққошлик, ўймакорликка оид маъноларни аниқлаш билан бирга хоқонлар нутқини тошга битувчи – «котиб» вазифасини ҳам ифодалаши, туркийтилли халқлар орасида эътибор моҳити бўлган ёзма ёдгорликлардан бири – «Олтин ёру»нинг аёл матни тахминан милодий I асрда яратилгани ва X – VIII асрлар давомида ўн марта кўчирилгани ҳамда Шарқдаги ўзгаларга таржима қилингани қадим туркий матншунослик таъриқи ва тадқиқ усуллари ва принципларига эга бўлганлигини аниқлайди. Аммо, шубҳасиз, матншуносликнинг қатъий принциплари, хусусан, китобат санъатида матн шаклининг қатъий структураси Туронзамин ерларига ислом дини ва араб ёзуви билан бирга кириб келди. Ўрта Осиёда ҳадис илмининг беқиёс ривожланиши, Қуръони каримнинг турли тафсир ва шарҳлари, фикҳий асарларга оид илмларнинг (ақойид, фатво) кенг ёйилиши матншуносликда муайян анъаналар пайдо бўлишига замин яратди. Ҳадис тўпламлари, фикҳий мажмуалар, диний нақл ва асарлардан хрестоматиялар тузиш ва уларни кўчириш мактаблари шаклланди. Алломаларнинг асарларига қўплаб шарҳлар қўшилиши билан қўлёзма нусхалар матни структурасида ҳам ўзгаришлар пайдо бўлди. Матн турларининг кўпайиши бир асарнинг турли шаклларда кўчирилишига ва турли номлар билан таъриқ бўлиб кетишига олиб келди. Котиблар масъулиятига

доир махсус рисолаларнинг пайдо бўлиши бу босқич ниҳоясид матншуносликка илм сифатида қараш бошланганини исботлайди. Ўзбек матншунослиги шаклланиши ва ривожининг 1-босқичи қадим даврлардан темурийлар сулоласи ҳукмронлигигача бўлган даврга тўғри келади.

1 I. XV – XIX асрлар ўзбек матншунослигининг ўзига хос хусусиятларини қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. Темурийлар даврида илм-фан, маданият ривожланиши билан бирга қўлёзма нусхаларга бўлган муносабат жиддий ўзгариб кетди. Темурийзодаларнинг саъй-ҳаракатлари матншунослик анъаналарининг сезиларли тараққий этишига олиб келди. Алишер Навоий котиблардан муаллиф матнларини бузмаслик, ўзгаришга ўзгартирмаслик, унинг оригиналликни сақлаш, гоёвий бадиий мазмунига путур етказмасликни талаб қилган. Навоий асарларини кўчириш анъанаси хаттот ва котибларни даврнинг синчков матншуносларига айлантиргани уларнинг нусха кўчириш жараёнида битта қўлёзма билан чекланмасдан, бир неча қўлёзмани қиёсий текшириб кўрганликлари, иншо санъати доир қўлланмаларда, хатлар тўпламларида матнларни тузиш ишлатиладиган қонуи-қоидалар, хаттотларга кўрсатмалар турли намуналарни келтирганликлари билан тасдиқланади.

2. XVI – XIX асрлар ўзбек матншунослиги тарихини кузатиш тар эканми, котибларнинг кўчириладиган асарнинг ишончли қадимий нусхасини танлашга ёки манбанинг йиғма матнларни яратишга интилганлигини кўраемиз. Шу даврда яратилган кўплаб матнларнинг дебочаларида муаллифнинг «турли анъаналардан териб тўпладим» қабалидаги эътирофлари йўқлиги кўрилади. Яратилган асарларнинг янги вариантларини яратиш асар умрини узайтиришга бўлган ҳаракатларидан далолатдир. XIII – XIX асрлар ўзбек матншунослигида кўринган яна бир хусусият матннинг янги – оммавий шаклига асос солиниши бўлиб, XVIII асрнинг иккинчи ярми – XIX аср бошлари Хоразмда яшаган шоир Умар Боқий Алишер Навоий «Ҳамса»сидаги достонларни насрий қиссага айлантирган. Унга «Наср Ҳамсаи беназир» деб ном берган.

3. Ўзбек матншунослиги ривожига XIX аср иккинчи ярми Туркистонда очилган типо-литографик босмахоналарнинг ўрнатилиши беқиёс бўлди. Нашр учун йиғма матнларнинг тайёрланиши

бирга тайёрлаш чоғида муайян таҳрир ишлари олиб борилиш, саралаш жараёнида уларни қиссан ўрганиш, лозим бўлган матний тафовутларни бартараф қилиш, хатоларни аниқлаб, яна матни тузиш ишлари кейинги давр матншунослигида сайлан принциплар шаклланишига замин яратди. Тошбосма асарлар билан боғлиқ жараёнларда илгаридан шаклланиб келган аниқликлар, принциплар қатъий кўриниш олди. Тошбосма яна матни тайёрлашда матнга асосиз равишда қўшимча қилиш ёки тушириб қолдириш каби камчиликларга чек қўйди. Илгари, яъни XIX асргача бўлган даврда асарнинг нусха таралиши ёки таржима қилинишида айрим ҳолларда муал- лиф матнига ижодий ёндашилган бўлса, энди бундай эркинлик бўлмади.

1. Ўзбек матншунослигининг ўтган аср 20-йилларидан бош- ланган янги — 3-босқичига хос хусусиятлар сифатида қуйидаги- ларни кўрсатиш мумкин:

1. Биринчидан, жаид ижодкорлари ўзбек адабиёти намуна- ларини қиссий таҳлил қилиш ишларини бошлаб бердилар. Гар- н уларнинг ишлари умумий таништирув йўсинида танқидий муо- абабатдан холи бўлса-да, ўзбек матншунослигини жаҳон матншунослиги ўзанига туширишга хизмат қилди, амалий жараёнида матншунослик талаблари мажмуи шаклланди. Бу даврда классик асарлар матнининг таркиби, мавзуси, ғоя- таҳлил объектига айланди ва адабий меросимизнинг илмий ўқишлари пайдо бўлди;

2. Иккинчидан, Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи му- абабати билан шоир асарларини тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш қарорлари янги давр матншунослигининг миллий заминига замин олди. Ўзбек матншуносларининг профессионал авлоди шаклланди;

3. Учинчидан, давр тақозоси ва китобхон маърифий билим- ларнинг кенгайиши матннинг турли шаклларида фойдала- нилганга ундади. Матннинг йиғма-қиссий, илмий-оммабоп ва ил- мий танқидий шакллари нашрларнинг асосий манбаига айлан- ди. Матншуносликнинг асосий принцип ҳамда усуллари ишлаб чиқилди ва шакллантирилди.

III ҚИСМ. АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИНИНГ ТЕКСТОЛОГИК ТАДҚИҚЛАРИ ВА МАТН ТУЗИШ ПРИНЦИПЛАРИ

Алишер Навоий лирикасининг илмий- танқидий матнлари ва уларни тузиш принциплари

Ўтган асрнинг 20-йилларидан бошланган ўзбек адабиёти намуналарини излаб топиш, йиғиш ҳамда нашр этиш ишларида қўлга киритилган улкан ютуқлар туфайли ўзбек адабиёти тарихи ҳақида дастлабки муайян тасаввур пайдо бўлди. Бунда кейинги ишлар қаторида ўзбек мумтоз адабиётининг даврлар бўйича тарихини яратиш, Ўзбекистон ҳудудидаги адабий муҳитларни ўрганиш ва энг долзарб вазифалардан бири — Алишер Навоий ижодини тўлиқ тўплаш, халқ ўртасида оммалаштириш мавжуд асарларининг энг ишончли матнларини яратишда иборат бўлди. Шу тариқа ўтган асрнинг 40 – 50-йилларида ўзбек олимлари бир неча гуруҳларга бўлиниб мумтоз адабиётимиз намуналарини ўрганишга киришдилар. Мумтоз асарларнинг илмий-танқидий матнларини тузиш ишларида жонбозлик кўрсатган олимлардан бири Порсо Шамсиев эди. Ўзбекистонда илмий-танқидий матнлар тузиш ҳаракати Алишер Навоий асарларининг ишончли ва тўлиқ матнларини яратиш истагида бошланди. П.Шамсиев илмий-танқидий матн тузиш ишлари тарихи ҳақида сўз юритар экан, шундай дейди: «... уруш йиллари етакчи рус олимлари билан биргаликда ўзбек мутахассислари Навоий асарларининг илмий-танқидий матнини тузишда бошладилар. С.Муталлибов «Ҳайрат ул-аброр»нинг, Ғ.Каримов «Лайли ва Мажнун»нинг илмий-танқидий матнини тайёрладилар. Бу матнларга Навоий меросини матншунослик жиҳатидан ўрганишда дастлабки қадам сифатида қаралиши мумкин».⁹⁷

Солиҳ Муталлибов ва Ғулом Каримов «Хамса» дostonларининг илмий-танқидий матнини тузишда тўртта қўлёзма нусхани асос қилиб олдилар. Бу қўлёзмалардан иккитаси энг қадимий, яъни Алишер Навоий ҳаётлиги даврида зарринқалам хатгот Абдулхамид ва Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган нусхалар, учинчиси XVI асрга оид қўлёзма, тўртинчиси эса 1904 йили

⁹⁷ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. — Тошкент: Фан, 1986. — 11

Тошкентдаги Порцев матбаасида чоп этилган, Шоҳмурод котиб томонидан кўчирилган тошбосма нусхадир. «Ҳайрат ул-аброр» танқидий матни анча пухта тузилган бўлса ҳам нашр қилинганда қолди. «Лайли ва Мажнун» достони эса Ғ.Каримов томонидан янаоқли луғатлари билан нашр этилди.⁹⁸

«Ҳамса» Навоийнинг энг кўп тарқалган асари бўлиб, унинг кўпгина бир китоб сифатида нашр қилиниши ҳамда мукаммал асарнинг яратилиши навоийшунос, матншунос Порсо Шамсиев оlib борган илмий изланишлар натижаси билан боғланади. Навоий танқидий матн устида ишлашни П.Шамсиев 40-йиллардан бошлаган эди. Асосий принципларни шакллантиришда навончи жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаб ижод этган Э.Твертельс, А.Н.Кононов, А.С.Тверитинов билан яқин муносабатлар, қизгин суҳбатларда олинган маълумотларга таянди. Бу матншунослари оlib бораётган текстологик изланишлар натижаси билан атрофлича танишув унда бу улкан меҳнатни амалга оширишга ишонч уйғотди.

Матншунос 1956 йили «Сабъаи сайёр»⁹⁹, 1963 йили «Фарҳод ва Ширин»¹⁰⁰ достонлари илмий-танқидий матнини тайёрлайди. Бу достонда дoston матнларини тузишда таянч нусха учун Навоий ҳаётлигида машҳур бўлган хаттот Абдулжамил томонидан кўчирилган қўлёзма ҳамда Султонали Машҳадий қаламига мансуб таърифи нусха, XVI асрга оид яна бир қўлёзма асос нусха сифатида оlib этилган. Бундан ташқари, назорат нусхалар сифатида қўлёзма тошбосма нашрлари ҳам олинди. Матншунос муаллифларнинг яқин матнга эга бўлиш мақсадида жуда кўплаб нусхаларни узаро солиштиришига тўғри келди. У Абдулжамил нусхасини таъриф нусха сифатида олар экан, матн остидаги илмий ашшаъна қилган икки нусхадаги фарқларни кўрсатиб борди. Илмий назорат тушишда барча фарқларни, ҳатто механик хатоларни ҳам қавола кўрсатишга уринди. Бироқ литографик нашрдаги фарқларни кузатув остига олса-да, аҳамиятли бўлмагани учун, яна илмий аппаратда қайд этмасликни маъқул топди.

⁹⁸ Алишер Навоий. Танланган асарлар. II жилд, III китоб / Нашрга тайёрловчи тарғибчи. — Тошкент: Ўздавнашр, 1949.

⁹⁹ Алишер Навоий. Ҳамса. Сабъаи сайёр. Илмий-танқидий матн / Тайёрловчи тарғибчи. — Тошкент: Фан, 1956.

¹⁰⁰ Алишер Навоий. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий матн / Тайёрловчи тарғибчи. — Тошкент: Фан, 1963.

«Фарҳод ва Ширин» достонининг илмий-танқидий матни ҳам худди «Сабъаи сайёр» матнига асос бўлган қўлёзмалар асосидан тайёрланди, бироқ, ундан фарқли ўлароқ, ёрдамчи назорат нусхалари сифатида Ленинград давлат кутубхонасида сақланаётган XVI асрга оид икки нусха жалб этилди. П.Шамсиев томонидан «Сабъаи сайёр», «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-танқидий матни тузилиб, эски ўзбек алифбосида напир этилиши ўзбек матншунослигининг кейинги ривожига самарали таъсир кўрсатди.¹⁰¹

Муайян асарнинг асосий матни тузилиб, эълон қилингандан сўнг қадимий ёки янада ишончли нусхалар аниқланиши шунингдек, муаллиф нусхасининг топиллиши каби сабаблар билан матн қайта тузилиши ҳам мумкин. П.Шамсиев ўз олдига Алишер Навоий «Хамса»сининг тўлиқ илмий-танқидий матнини тузиш вазифасини қўйгани учун илгари амалга оширилган ишларни танқидий қайта кўриб чиқиб, олтига қўлёзма асосида «Хамса»нинг илмий-танқидий текстини тайёрлашга киришди. П.Шамсиев ўз даврида С.Муталлибов тайёрлаган «Ҳайрат ул-аброр»нинг илмий-танқидий матнини қайта ўрганиб, асар матнини тўлиқ қайта тузиб чиқди. Бунга оли томонидан манбанинг ишончли ва тўла нусхаси аниқланиши асосий сабаб бўлди. Бу қўлёзма Қозон давлат университети кутубхонасининг Шарқ бўлимида 15334-инвентарь рақами билан қайд этилган ноёб нусха эди. Матншунос, хусусан «Ҳайрат ул-аброр» илмий-танқидий матнини қайта яратиб, усулини қуйидагича изоҳлайди: «Хамса»нинг Қозон қўлёзмаси илмга янгидан маълум бўлган, кейинги вақтда биз қўли киритган нусха бўлиб, ҳар жиҳатдан Абдулжамил котиб кичирмасига яқин келадиган ноёб нусхадир. Гарчи бу қўлёзманинг колофони бўлмаса-да, сифат даражаси эътибори билан Навоий асри, ҳеч бўлмаганда, XVI аср қўлёзмаларидан деб қўбул қилиш мумкин. Бу қўлёзмаларнинг кашф этилиши, умуман, «Хамса» дostonлари матни устида иш олиб боришни кўчи жиҳатдан енгиллаштиради ва матншуносликка оид талай муаммаларни ҳал қилишга ёрдам беради».¹⁰² «Ҳайрат ул-аброр»

¹⁰¹ Қаранг: Эшонбобоев А. Илмий-танқидий матн тузиш ҳақида айрим мулоҳазалар // Шарқшунослик. 2009. №14. – В.38.

¹⁰² Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.111.

лайли ва Мажнун»нинг ҳозирги ўзбек ёзувига қилинган
1960 йили нашр этилди.¹⁰³ Эски ўзбек ёзувидаги матн
широқ чоп этилди.¹⁰⁴

Шамсиев «Сади Искандарий» достони устидаги текшириш
ишларида кенгроқ миқёсда олиб борди. Қозон давлат универ-
ситетидан ноёб, саводли ёзилган қўлёзма қўлга киритил-
ди. Ҳақиқатан, энди уч қўлёзма асосида эмас, балки бунга яна
бир намуна жалб этган ҳолда матн тузди. Шу йўналишда са-
датини олиб боришда матншунос олимга озарбайжон олим-
нинг Низомий Ганжавий «Хамса»си устида олиб борган
таҳририyasi, Москва шарҳшунослари томонидан Фирдавсий
«Хамса»сининг илмий-танқидий матнини яратишдаги бой
ишлари билан ёрдам берди. «Шоҳнома»нинг I томида келтирил-
ган матнда Е.Э.Бертельс шундай ёзган: «Текст тайёрлашда
таҳрирларимизга нисбатан бошқачароқ ёндашдик. Мавжуд
таҳрирлар мақсадга мувофиқ кўринмади. Аниқ сана ва қўл-
хоналарнинг жиддий фиксацияси – текстологик ишнинг
асос шартларидан. Текстга жаҳон кутубхоналаридаги мав-
жуд матн ҳисобсиз қўлёзмаларни жалб этиш ортиқча ўзгариш-
лар келган ва оригинал текстга яқинлашишга йўл қўймаган
дир. Шунинг учун бизнинг нашримиз асосига матннинг
аслий тасаввурини берувчи қўлёзмалар асос қилинди». П.
Шамсиев «Хамса» танқидий текстини тузишда илгариги матн-
шуносларнинг принципларга бирмунча ўзгаришлар киритиб,
тавомиллаштиришга интилди. Масалан, ишга жалб этил-
ган қўлёзмалар сони олтитага етказилди. П.Шамсиев
қилинган қўлёзмаларни қўйидаги шартли белгилар билан
айтди:

Қўлёзма – 5018, Абдулжамил кўчирган – А

Қўлёзма – 560, Султоннали кўчирган – Б

Қўлёзма – 7554, Тошкент нусхаси – В

Қўлёзма – 55 ЛГПБ – Г

Қўлёзма – 559 ЛГПБ – Д

Қўлёзма – 15334 Қозон унив. – Е

Шамсиев П. Шамсиев. Хамса / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1960.

Шамсиев П. Шамсиев. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. Илмий-танқидий матн / Тайёрлов-
чи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1970; Ҳайрат ул-аброр. Лайли ва Мажнун. Ил-
мий-танқидий матн / Тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1970.

Навоий «Хамса»сининг илмий-танқидий матнини тузишда Абдулжамил кўчирган нусха асосий таянч деб қабул қилинди. Олим матнда бу қўлёзманинг ҳамма хусусиятларини сақлади. Матндаги ҳар байт бошқа беш қўлёзма билан солиштирилди, маънога оид фарқлар илмий аппаратда қайрилди. П.Шамсиев қўллаган янги принциплардан бири қўлёзмалар қанчалик мўътабар, ишончли бўлишига қарамасда ҳаммасига танқидий қаралиб, улардаги сифат кўрсаткичлар ҳам, нуқсон ва камчиликлар ҳам ҳар жиҳатдан диққат марказида тутилганидир. Масалан, энг мўътабар ва муаллиф дахлатига энг яқин турган Абдулжамил котиб қўлёзмасига ҳақиқатан энг яқин деб топилган Султонали Машҳадий нусхасига ҳам, Тошкент, Ленинград (икки қўлёзма) ва Қозон нусхаларига ҳам танқидий қараб, матннинг мукаммал бўлишига ишонч борича ҳаракат қилди. П.Шамсиев илмий-танқидий матн тузишда қўллаган принципларни яна қуйидагиларда кўриш мумкин.

Олдинги «Сабъаи сайёр» ва «Фарҳод ва Ширин» илмий-танқидий матнларида А белгиси билан юритилган Абдулжамил котиб қўлёзмасида «Ҳайрат ул-аброр»нинг бош қисмида 9 варақ йўқолган бўлиб, кейинчалик ноъмаълум бир котиб томонидан тўлдирилган. Бу котибнинг хати бадхат бўлмай, ҳақиқатан ва нуқсонсиз ёзилган бўлса-да, матншунос нусха ким томонидан, қачон ва қаерда бажарилгани ҳақида бирор маълумот йўқ эга бўлмагани учун уни шубҳа остига олади ва асосий матн бўлишига шубҳа нусхалар асосида тиклайди. Ёрдамчи нусха сифатида жалб этилган 1258 (1842) йили кўчирилган «Ҳайрат ул-аброр» достони (Л₁) анчагина пухта кўчирилганлиги ва нуқсонларнинг камлиги сабаб ундаги фарқлар, айрим сўз вариантлари ашпаратда кўрсатилди. Ҳар бир боб рим рақами билан ажратилди, достоннинг ҳар ўн байти арабча рақамда изчил тилишда рақамланди, биринчи қатор «а», иккинчи қатор «б» билан белгиланди. Ҳар бир нусха матнларини солиштиришда қуйидаги фарқлар кўрсатилди:

1. Маънавий характердаги асосий фарқлар.
2. Орфографик фарқлар.
3. Котибнинг хатоси.
4. Қолдирилган айрим сўз, қатор ва байтлар.

И Шамсиддин асосий фарқлардан келиб чиқиб матннинг энг афзал варианттини аниқлашга ҳаракат қилди. Бунда у фарқлар-
ни фикрлашга асосий принципини қўллаб таянч нусхадан кескин
ярақ қилувчи, шунингдек, редакцион характердаги ўзгариш-
ларни қайта аниқлаб борди. Бошқа нусхалар ўртасида фарқлар уч-
рагани эса А нусха алоҳида ажралиб турди. Буни қуйидаги ми-
салларда кўриш мумкин: «Фарҳод ва Ширин»нинг IX боб 4-бай-
т А нусхаданги

اگر تو فراغ تو تسانگ بولسون التون
اقيز سانگ فطره خوي نر مكنون

*(Агар тўффроғ тўтсанг бўлсун олтун,
Оқизсанг қатраи хўй дурри макнун.)*

4-байт (шар) буан Б нусхаданги 6-байтда خون (қон) деб берилди.
У ярақ тап тер тўкиб қаттиқ меҳнат қилиш ҳақида кетаётгани
баъдан «А» нусха маъно жиҳатдан тўғри, шу сабабли унга тая-
лган.

Шу достоннинг XXXI бобида эса 109-байт А нусхада

نی سین اوخشاب جهاندا بیر کیشی گا
نی قیلغان ایسانگ اوخشار ایل ایشی گا

*(Не сен ўхшаб жаҳонда бир кишига,
Не қилган эсанг ўхшар эл ишига.)*

4-байтдан В, В нусхалари (б) қаторида اوخشاب деб келтирила-
ди. Маъно жиҳатидан А нусханани тўғри.

«Найли ва Макнун» достонининг V бобида 57-байт А нусхада
баъдан:

بولسا منگا فرصت اول قدر چاغ
کیم شهر ایله طرح سالیبان باغ

*(Бўлса манга фурсат ул қадар чоғ,
Ким шаҳр ила тарх солибон боғ.)*

П.Шамсиев В, Д нусхаларида *منگا* сўзи ўрнига келтирилган *سنگا* сўзини мантиқан нотўғри ҳисоблайди. Бинобарин, байт Навоий ўзидан олдин «Хамса» яратган салафлари Низоми Хусрав Деҳлавийни осламоқда. Шоир тили билан айтганда, ба қаср солди ва унга хазина беркитди, иккинчи сарой учун эса б яратиш қолди, яъни уларнинг дostonларидан фарқ қилувчи бошқа мақсадларни кўзда тутувчи дostonлар яратиш қолган.

А нусханинг «Садди Искандарий» дostonи XVI боби 20-байтида ёзилган:

نجاست يوليدىن قويوب گالغنى
ذخيرم ديب انبار ايلار انى

*(Нажосат йўлидин қўйуб гўлахни,
Захирам деб анбор айлар ани.)*

Мазкур ҳолда байтнинг маъносини тушуниш жуда қийин шунинг учун унинг жуда кўп вариантлари пайдо бўлган. Нусхалардаги қуйидаги фарқлар кўрсатилади:

G: يوليدىن قويوب
BE: يوليدىن تويوب
B: يوليدىن تولوب

Матншунос олим «Фарҳод ва Ширин» дostonида X боби иккинчи байтида *шомига жони غا جانى* ҳамма нусхада, А ҳам нотўғри ёзилганлигини аниқлайди. Олим принципи бўлганда, матн тузиш танқидий йўл билан бўлганлигидан, ҳамма фарқ қандай котиб қўлёзмасига танқид кўзи билан қараш керак. П.Шамсиев ёзилган нарсаларни бир бошидан кўчиравериш кўз илғаган ҳамма майда-чуйдаларни бет остида қайд этиришни текстология вазифаларига алоқасиз ҳаракат деб ҳисоблайди.¹⁰⁵ У чуқур кузатишлар асосида фақат В да тўғри ёзилган деган хулосага келади ва уни асосий матнда қуйидагича тушундиради:

ابد شامى غا جانى بولسه موجود
يازىلدى اول وراق دا بود و نابود

(Абад шомига жони бўлса мавжуд,
Ёзилди ул варақда буду нобуд.)

Илмий аппаратда А нинг хатосини ва В нинг тўғрилигини
қандай қайд этади:

A: شامى غا جامى

E: شامى غا حالى

B: شامى غا جانى

B: شامى غا خانى

«Абдул Искандарий» достонининг XXV боби 12-байтида
бу сўз А нусхада ئىغ деб ёзилган. Бошқа нусхаларда тўғри بىغ
нотини ва бу биринчи мисрадаги ئىغ га қофия сифатида келган.
12-байтида А нинг хатоси қуйидагича тузатилади:

بو حالت دا قاتل چىكىب ئىغ قتل

بىرىسىغا قىلدى عيان بىغ قتل

(Бу ҳолатда қотил чекиб тиги қатл,
Бирисига қилди аён биги қатл.)

Ушбу мунособатлик изланиши илмий аппаратда қуйида-
ки келтирилади: 12^в БВГЕ بىغ [A: ئىغ] Шу достоннинг IV боби
1-байтида «ё» қаторида چشم сўзи; A да ёки 1126-қатордаги
«ё» сўзи ёзилган. Илмий аппаратда бу фарқлар қуйидагича
келтирилади:

646 БВГЕ چشم [A: *جسم]

1126 БВГЕ بايب [A: بانيب]

И Шамонев қўллаган принциплар бўйича агар А да сўз ёки
сўз тўғри қолдирилган бўлса ва (қўлёзма) зарарлангани ту-
рарли ўқини мумкин бўлмаса, бошқа нусхаларга қараб ўша ўрин
қилинади, матида у катта қавс ичига олиниб, илмий аппаратда
келтирилади. Агар нусхаларда таянч нусхадаги муайян сўз-
лар ўрнига бошқача сўзлар учраса, у ҳолда илмий аппаратда
келтирилади ва «ўри» белгиси билан аниқлаштирилади.

Агар фарқ сарлавҳаларда учраб қолса, илмий аппаратда аввал бобнинг рим рақами, ундан сўнг фарқ мавжуд бўлган қатор кўрсатилади:

VI 5БВ تعريف ўрн. تقيب

П.Шамсиев А нуска қанчалик муаллиф вариантга яқин ва ишонарли бўлмасин, ундаги матнга нисбатан ишонсизлик туғилса, асосий матнни тузатишга жалб этилган нусхаларда ташқари ихтиёрида бўлган яна бошқа турли нашрларга ҳам мурожаат қилади. Масалан, «Садди Искандарий»нинг V боб 55-57-байтларида:

نوڭاى نظم ملكى دا شاهانه بزم
همول بزم سارى قىلاى يانه عزم

(Навоийи назм мулкда шоҳона базм,
Ҳамул базм сори қилай ёна азм.)

биринчи қатордаги نظم сўзи А, Б нусхаларда بزم сифатида, В нускада بزم сўзи ўчирилиб, نظم деб тузатилган, Г да مزب сўзи четда نظم деб белгиланди. Фақат Е да بزم деб мантиқдан келиб чиқиб тўғри ёзилган.

Бундай ҳолатларда матншунос олим А нинг байтлари бошқа нусхаларда алмаштирилган бўлса, асосий матнда А да вариантни қолдириб, қолган нусхаларникини илмий аппаратда кўрсатади. Баъзан танқидий матнда Б ва В вариантида матн парчасини ўринли деб топган ҳолатлар ҳам бор. Масалан, Навоий «Садди Искандарий»да қофия сифатида бу вариантларда қуёш ва қош сўзларини 14 марта, «Саъбан сайёр» фақат 2 марта, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» эса умуман ишлатмайди. Шунинг учун олим бу ҳолни Навоийнинг ўзи томонидан қилинган таҳририй ўзгариш деб қабул қилади. Таҳрирлар ким томонидан амалга оширилганлигини аниқлашда кўпинча олим мантиқий мулоҳазаларни ҳам ҳисобга олган. Масалан, А қўлёманинг зарарланган 39-варақи

4/1 қисми, 71 – 72-варақлар 85-листининг 4/1 ва достоннинг 4/1-қисмида ёзувдорлар томонидан уч варақ (80, 90, 91) бошқа котиб томонидан шайланган. Кўпинча Г нухасида ва бир ўринда А нухада вариант шаклидаги сўзлар учрайди. Масалан, Г да *туша, узлат*, *ши, анго, али, анга, عزلت, غزلت, توشه, غوشه* каби сўзлар устига *сени, санго, хуша*, *سينى, سنيا, غوشه* каби сўзлар ёзиб қўйилган, олим бундай сўзларни вариант сифатида қабул қилиб, «=» белгиси билан ҳар аяни сўзни ҳам қайд этиб боради.

П.Шамсиев принципларида кўзга ташланадиган яна бир ҳолат илмий аппаратни ихчамлаштиришга ҳаракатдир. Унинг матнларида котибларнинг кўчиришда қилган саҳв-хатолари ҳақида остида қайд этилмайди. Чунки тузиладиган танқидий матн ҳамма мўтабар нусхаларнинг бир-бирига таққосланган ва шу коллекцияларнинг барча афзалликларини ўз ичига олган шукта матн бўлишини талаб қилади. Олим котибларнинг қўл ёзувнинг турган хатоларини ҳам бет остида қайд эта болинган керики йўқ деб ҳисоблаган. Аммо у қўлёзмалараро вариантларнинг кўп-озлигини, шу билан қўлёзмаларнинг сифатларидан белгилаш учун махсус жадвал тузиб, беш қўлёзмадаги котиб ва тушиб қолган сўзларни бир жойда кўрсатишга ҳаракат қилган.

Ушбу матншунослигида лирик асарлар матнини тузиш ва шунинг эътириши жуда катта меҳнат, илмни талаб қилади. Навоий девонларини ўрганиш, хусусан, лирик асарларини нашр этириш ишида муҳим ишлар амалга оширилди. «Хазойин ул-маоний» девонларининг кирилл алифбосидаги транслитерацияси 1960-йилларда Ҳамид Сулаймонов томонидан тайёрланган. Алифбодшунос нашрни амалга оширишда чет эл кутубхона матнарида сақланаётган Навоий қўлёзма девонларидан 225 гачаги нусхани ўрганиб чиққанлигини қайд этади. Матншунос девонларни ўзаро муқояса қилиш асосида шоир девонларининг турли хил таҳрирлари мавжудлигини аниқлайди. У «Хазойин ул-маоний» асос матнини тайёрлаш учун қўлёзмаларнинг ҳама асосий ва қадимий нусхаларидан 20 тасини ажратиб олади. Матншунос ишнинг табиати, йўналиши ва қўлёзмаларнинг таққослаш ва ҳисоблашларида келиб чиққан ҳолда матн тузиш ишини системали ташкил этишга интилади. Ҳ.Сулаймонов тадқиқот асосидан келиб чиқиб ишни қўлёзмалар таркибини бир-

ма-бир қиёслашдан бошлайди. Бу усулга асосан ҳар бир шеър матла ва мақталарини алоҳида-алоҳида карточкаларга ёзиб беради. Шу тариқа 20 қўлёзма тўлиқ текширилади, қайси нусхада бирор шеърнинг бор-йўқлиги, варағи, байтлар сони маълум бўлади. Гарчи узоқ вақт талаб этса-да, бу тадқиқот усули «Ҳазойин ул-маоний»даги, истисносиз, барча шеърларнинг қиёслаш ҳақлилини амалга оширишга имкон берди. Ҳ.Сулаймонов натижада девонлардаги шеърлар қиёсий таблицасини яратиб эришди. Бундай қиёсий таблица ўзбек матншунослигида илмий тажриба бўлиб, «Ҳазойин ул-маоний»даги барча шеърларнинг қўлёзмадан қўлёзмага ўзгариб бориш динамикаси ҳақида тўлиқ тасаввур уйғотади. Ўзбек матншунослигида Ҳ.Сулаймонов томонидан қўлланган бундай тадқиқот усулининг илмий-назарий томонлари борасида М.Ҳамидова ёзади: «Туркий қўлёзмаларнинг илмий ёндашувнинг бу янгича усули Навоий лирик мероси борасида яхлит умумий тасаввур бериши билан бирга шоир тафсири, дунёқараши, маънавияти билан боғлиқ бўлган масалаларнинг ечимидан навоийшунослар, ёш тадқиқотчи матншунослар учун муҳим дастур бўлиб хизмат қилади».

Матншунос қиёсий таблица асосида «Ҳазойин ул-маоний»даги 16 лирик жанр ҳамда уларнинг сони, ҳажмини аниқ кўрсатиб, Матншунос «Ҳазойин ул-маоний»даги шеърларнинг жойлаш принципи ва композицион қурилиши хусусида қуйидагиларни баён этади: «Ҳазойин ул-маоний»даги ҳар бир шеър мустақил тугалланган асар бўлишига қарамасдан, улардан бирортаси ҳам ўз ўрнидан қўзғатиш ёки тушириб қолдириш мумкин эмас. Асарнинг ички тузилиш тартиби шу даражада пишиқ ва ўзгариш хос қонуниятларга эгаки, агар ундан бирор шеър олинса, муҳташам бир саройнинг биронта гишти кўчирилгандек, дарҳол кўлга ташланади. Айниқса, тўртта девонга алифбо тартибда жойлаштирилган 2600 чуқур реалистик, ишқий, фалсафий ва дидарлик ғазаллар сони тўрттала девонда ҳам ҳар бир ҳарфда сон жиҳатидан бир хилда бўлиши, қолаверса, ҳикматли сўзлар хазина бўлган рубоий, қитъа ва фардларнинг ўзига хос тартибда жойлаштирилиши «Ҳазойин ул-маоний»ни маданиятимиз тарихининг емиримас, монументал ёдгорлиги даражасига кўтарган

Бадиий асар матни мазмун-моҳиятини белгилловчи масалалардан бири нашрда матн структурасидир. Матн структур

принципи, жанр хусусиятлари бўйича ёки мавзули бўлиб, танланган нашр типига мос равишда берилади. Асарнинг мазмун ва шаклида унинг шаклланиши ҳам муҳим ҳисобланади. Шунинг учун, мумтоз шоирларимиз девонлари матнини тайёрлашда девон тартибига хос анъана ҳар доим матншунос назарида туради. Чунки девон ичидаги воқеабанд газаллар матни шакли ва мазмунидаги барқарор тартиб бузилса, асарнинг мазмунан ва шаклан боғланишига зарар етади. Шоир ва адабиётшунос Маъруф Шайхзода ўз вақтида Алишер Навоий лирикасининг мазмун ва шаклидан бири мантиқан ва шаклан узвий боғлиқликни эътиборга олиб, таъкидлаган. М.Шайхзода Навоийнинг «Ёрнинг янги кўнгул мулкедурур султони йўр» мисраси билан бошланувчи газали композицион қурилиши «жисман ҳам воқеан бир-бирига ҳамбарчас» боғланганини шундай изоҳлайди: «Газал бошдан оёқ ташбиҳ усули асосида қурилган. Шоирнинг мазмун мундаси қаноатланмаган ёхуд жавобсиз севгининг аривиди ифода қилишдир. Ўзининг бу ҳолатини у еттинчи қаторда билан, қаторма-қатор, эмоционал лавҳалар билан, шунинг билан таассуротни кескинлаштириб баён қилади. Бу ташбиҳлар бир-бирлари билан шунчалик мантиқий равишда боғлиқки, агар, масалан, бу газалда бешинчи байтни иккинчи байт билан алмаштирсангиз, шеърдаги мантиқий ип узилиб, мазмун бузилиб, газалнинг мунтазам иморати қулаб кетади». Қулаймонов «асар иморати»ни сақлашнинг барча чораларини кўради.

«Хазратин ул-маоний»нинг Ҳ.Сулаймонов тузган илмий таърихий матни, матншуноснинг ўзи таъкидлаганидек, «кин ўзбек ёзувида нашрга тайёрлаб қўйилган» бўлса-да, ношарлар таъбирларга кўра нашр этилмасдан қолди. Ушбу асар 1989 йили қазирги ўзбек ёзувида транслитерация қилинган вақтда илмий-оммавий нашр сифатида кенг китобхонлар эътиборига ташриф этилди. Ҳ.Сулаймонов айтганидек, у Навоий иривидининг транслитерациясида XV аср ўзбек адабий тилининг ва фонетик метрларини тўлиқ сақлашга ҳаракат қилиб, «Хазратин ул-маоний» девонлари транслитерацияси белги-ланган принциплар билан тузилган. Буларнинг асосийлари:

1. «Хазратин ул-маоний» девонлари томонидан онгли равишда тушириб қолдирилган таъбирлар шунинг матнидаги маъносига кўра тикланган;

• ёзилиши бир хил, маъноси турлича бўлган сўзлар матн мазмунидан келиб чиқиб танланган;

• диакритик белгилари товушлар ифодасини беришда XV аср охири ёки XVI аср бошларида насх хаги билан кўчирилган, тўлиқ равишда диакритик белгилар билан таъминланган «Ғаройиб ул-сиғар» девони қўлёзмасидан фойдаланилган;

• қўлёзмада **п, ч, г** ундошлари **б, ж, к** шаклида ёзилган бўлса-да, сўзларнинг маъносига кўра **п, ч, г** ҳарфлари олинган;

• вазн ва қофия талабига кўра қисқарган, фонетик жиҳатдан ўзгарган ёки ундошларнинг такрорланиб ёзилиши ўз ҳолича кўчирилган.

Олим «Хазойин ул-маоний» тўрт девонидаги шеърларнинг Навоий кўрсатган ёшлик, йигитлик, ўрта ёш, қариллик даврларига қанчалик тўғри келиш-келмаслигини бирма-бир текшириб чиққан. Шоир ўз шеърларини тўрт девонга ажратганда уларнинг ҳақиқий хронологиясига риоя қилган эмас. Тўрт девоннинг ҳар бирига кирган шеърлар турли даврларда яратилган бўлиб, девон ичида ғоятда аралаш ҳолда берилган. Бу масала хусусида адабиётшунос Н.Маллаев ҳам «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслигида «Хазойин ул-маоний» девонлари хронологиясининг нисбийлиги, «Ғаройиб ус-сиғар» каби «Наводир уш-шабобга ҳам шоирнинг ёши улғайиб қолган даврларда ёзган асарлари киритилганлигини ёзади.¹⁰⁵

1965 йили «Лисон ут-тайр» асари илмий-танқидий матни Шарофиддин Эшонхўжаев томонидан тайёрланди.¹⁰⁶ Ш.Эшонхўжаев «Лисон ут-тайр»нинг чет эл қўлёзма фондларидаги ҳамда Ўзбекистондаги нусхаларини аниқлаган. Асар илмий-танқидий матнини тузишда тўққизта қўлёзмадан бештаси асосга олинган (инв. ГПБ 55 (шартли белгиси Л), инв. 1990 (Д), инв. ГПБ 558 (шартли белгиси Л₁), инв. 3599 (шартли белгиси Т), П.Шамсиевнинг шахсий кутубхонасидаги қўлёзма нусха (шартли белгиси Х). Бу бешта қўлёзма нусха «Лисон ут-тайр» асарининг илмий-танқидий текстини тузишда асос вазифасини бажарди. Улардаги фарқлар илмий-танқидий текст аппаратида қайд этиб борилди. Матншунос илмий-танқидий матн яратишда барча асос нусхаларни танқидий ўрганади, яъни ҳеч бир

¹⁰⁵ Қаранг: Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Фан, 1963. – Б.435.

¹⁰⁶ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965.

қўлёманинг матнини айнан кўчирмайди. Аксинча, барча асос нусхалар ўзаро солиштириб борилади ва ўзаро фарқлар илмий аппаратда кўрсатилади. Энг қадимий деб танланган таянч нусха матни ҳам тўғридан-тўғри кўчирилмайди, балки илмий-танқидий ўрганилади. Матншунос матн тузишда ёрдамчи назорат нусхаларни ҳам жалб қилади (инв. 1679; с. 24; Тур. 215; ИВЕ 1). Ёрдамчи назорат нусхаларга асосий гуруҳдаги қўлёмна нусхалар текстида, қофиясида, байт ва мисралар жойлашишида бирон шубҳа туғилгандагина мурожаат этилган. Ёрдамчи қўлёмна нусхалардаги фарқлар танқидий текст аппаратида қайд қилинмаган.

Матншунос олим қўллаган бошқа принциплар қуйидагиларда кўринади. Грамматик, лексик ва қофия талабларига жавоб берадиган ҳамда асарнинг умумий мазмуни ва сарлавҳалар мазмунига жавоб берадиган байт, мисралар танқидий танланиб, илмий-танқидий текстга ёзилган. Котибларнинг қилган ҳамма механик хатоларини ҳамда имлога оид бўлган текст аппаратини мураккаблаштириб юборини туфайли матн мазмунига зарар етказмайдиган фарқлар илмий-танқидий текст аппаратида қайд этилмайди. Масалан:

قا، غا، چه، چا، منگا، مينگا، چ، ج، ب، پ، سنگا، سينگا، باشدين، باشتين، بورونقى، بورونقى،
تنگرى، تينگرى، تومن

ва бошқалар. Бу фарқлар асар мазмуни, шеърий вазн, қофия талаби билан юзага келган эмас, балки имлога оид айрим фарқлар бўлгани учун илмий-танқидий текст аппаратида олинмаган. Яна, масалан, X қўлёмна нусхасида:

دين لواسى كوندىك اولدى مرتفع
ظلمت كفر اولدى اندين مندفع

*(Дин ливоси кундек ўлди муртафёъ,
Зулмати куфр ўлди андин мундафёъ.)*

Бу байтнинг иккинчи мисрасидаги «اولدى اندين» — «ўлди ондин» жумласи бошқа қолган қўлёмна нусхалардан «اندین اولدی» — «ондин ўлди» шаклида ёзилган. Матншунос олим «اندین اولدی» — «ондин ўлди» шаклини қабул қилган, «اولدى اندین» — «ўлди ондин» каби алмашиб ёзилган текстлар ва қўлёмналарнинг диакритик бел-

гиларидаги фарқлар илмий-танқидий текст аппаратида қайд этилмаган. Илмий-танқидий матн аппаратида фақат мазмунга алоқадор фарқларгина қайд қилиб ўтилган. Илмий-танқидий матндаги сарлавҳалар асарнинг бошидан-охиригача рим рақами билан рақамланган. Уларнинг сони 193тадир. Матндаги байтлар эса араб рақамлари билан рақамланган. Улар 3598 байтдан иборат. Ҳар ўн байт орасига битта рақам қўйилган. Ҳар бир байтнинг биринчи мисраси А ҳарфи, иккинчи мисраси Б ҳарфи билан номланган. Қўлэмаларнинг матнларида учраган фарқлар илмий-танқидий текст аппаратида байт рақами ва байт ёнига мисра белгиси(А ёки Б), сўнг нусха белгилари Л, Т, Д, Х, Л₁ қўйилиб кўрсатилган ва илмий-танқидий текст аппаратида тегишли фарқнинг ўзи қайд этилган. Текстдаги фарқланувчи сўз ёнига эса кичкина юлдузча қўйилган. Агар илмий-танқидий текстдаги фарқ А, Б мисраларида бир хил сўзга тушадиган бўлса, мисра рақамига А, Б қўшилиб иккала фарқ бир тартиб рақами билан кўрсатилган. Агар илмий-танқидий текстда фарқ икки ёки ундан ортиқ сўз бирикмаларига тушадиган бўлса, юлдузча ўша фарқ қиладиган сўзларнинг бошланишида ўнг томонига, тамом бўлишида эса чап томонига қўйилган ҳамда текст аппаратида қайд этиб борилган. Агар қўлэзма нусхаларда байтлар ёки мисраларнинг ўрни алмашиб ёзилган бўлса + – (плюс, минус) белгилари билан кўрсатилган. Тушиб қолган байтлар ёки мисралар – (минус) белгиси билан кўрсатилган.

Матншунос «Лисон ут-тайр» асари илмий-танқидий матнини илмий таҳлил этиш билан тиклаган. Олимнинг таъкидлашича, таянч нусхада ушбу байт қуйидагича ёзилган:

*Рўзи ўлғай то абад беинтиқол,
Қатъ қилгон гулга гулзори висол.*

Матншунос байт мазмунига эътибор қаратади ва иккинчи байтдаги «гулга гулзори висол» жумласи нотўғри ёзилганини аниқлайди. Бошқа асос нусхалар ёрдамида бу байтни қайта тиклайди. Матн қуйидагича ўқилгандагина тўғри маъно касб этишини кўрсатади:

*Рўзи ўлғай то абад беинтиқол,
Қатъ қилгон қушқа гулзори висол.*¹⁰⁷

Алишер Навоийнинг илмий асарлари илмий-танқидий матнларини тузиш принциплари

Навоийнинг илмий асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш ва нашрга тайёрлаш 50-йиллар бошидан қизғин тус олди. 1949 йили «Мезон ул-авзон» илмий-танқидий матнини тузиб чиққан ва нашрга тайёрлаган Иззат Султонов бу мураккаб асар матнини яратишда ўзига хос йўл тутди. И.Султоновнинг «Мезон ул-авзон» асари илмий-танқидий матни устида ишлаш принциплари ҳақидаги сўзларидан маълум бўладики, илмий-танқидий матн яратишда асарнинг XVIII – XIX асрларда кўчирилган тўрт қўлёмаси асос қилиб олинган. Улардан ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёмалар фондида сақланаётган 1216 (1800/1801) йили Оллоқули ибн Мулла Даргоҳқули деган котиб томонидан кўчирилган қўлёзма таянч нусха сифатида танланган. Таянч қўлёзма матнига лозим тузатишлар киритиш йўли билан илмий-танқидий матн тузилган.

Матн тузиш ишнинг ўзи бениҳоят мураккаб ва мушкул бўлиб, илмий-танқидий матни яратиш матншуносдан катта меҳнат, сабр-тоқатни талаб этади. Адабиётшунос олим И.Султонов танқидий матн тузиш жараёнида бир хатонинг таянч ва асос нусхаларда бирдек такрорланиши каби ҳодисага ҳам дуч келган ҳолатда даставвал Навоийнинг аруз ҳақидаги умумий назарияси ва кўпроқ адабиёт қойдаларга таяниб иш юритгани маълум бўлади. «Мезон ул-авзон» илмий-танқидий матни яратилмасдан олдин аруз назариясига оид нашрларнинг камлиги сабабли, олим бу борада кўпроқ қўлёзма манбаларга таяниб иш кўрган. Масалан, Абдураҳмон Жомийнинг «Рисолаи аруз» асари билан «Мезон ул-авзон»даги маълумотларни ўзаро қиёслаб иш олиб борган. И.Султонов «Мезон ул-авзон» илмий-танқидий матнини тузишда таянч нусха матнини танқидий таҳлил қилиб унда-

¹⁰⁷ Қаранг: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б.44 – 45.

ги баъзи камчиликларни аниқлаган. Хусусан, матншуноснинг қайд этишича, Навоий мафойилун зиҳофи ун бигта деб кўрсатади, ammo таянч қўлзмада зиҳофларнинг фақат ўнтаси келтирилган. Ёрдамчи қўлзмаларда мафойилуннинг ўн биринчи зиҳофи берилади. Шунга асосланиб И.Султонов илмий-танқидий матнга зарур тузатиш тариқасида яна бир зиҳофни киритади. Маълум бўладики, матншунос асар илмий-танқидий матнини тузишда танланган асос ва таянч нусхалар матнини ўзаро қиёсий солиштирган. Ammo бу масалада бошқа бир ноаниқлик кузатилади. Яъни матншунос мафойилун ўн биринчи зиҳофи «фаъ»нинг номланишини «батар» (С⁴) деб ёзади. Бу зиҳоф номи Алишер Навоий XX жилдлик мукаммал асарлар тўпламида ҳам «батар» тарзида берилган.¹⁰⁸ Арузшунос А.Ҳожиаҳмедов эса мафойилун асл рукнидан унинг ўн икки тармоқ рукни ҳосили бўлишини ва мафойилун ўн биринчи зиҳофи «фаъ», «абтар» деб номланишини кўрсатади.¹⁰⁹ Булардан маълум бўладики, мафойилуннинг фаъ рукни «батар» ва «абтар» шаклида номланмоқда. Агар батар ёмонроқ, ёмонроқ бўлмоқ¹¹⁰, абтар узилган, юлиқ¹¹¹ маъноларини билдиришига эътибор берсак, иккинчи сўз зиҳоф номланишига яқинроқ келади. Чунки «мафойилун» асл рукнининг зиҳофлари таркибидаги ҳижоларнинг сон ва сифат жиҳатдан ўзгаришига монанд мусаббағ(тўлдирилган), мақбуз(тутиб қолинган), макфуф(этаги қайтарилган), аштар(нуқсонли) каби алоҳида номлар билан аталади. Демак, «Мезон ул-авзон» қўлзмаларда *абтар* сўзида *алиф* (ل) ҳарфи тушириб қолдирилган, матншунос бунини шу ҳолича илмий-танқидий матнда ифода этган. Бундай ноаниқликлар учрашига қарамай, И.Султонов томонидан тузилган «Мезон ул-авзон» илмий-танқидий матни муаллиф таҳририга яқин манба ҳисобланади.

Айтиш лозимки, баъзи Навоий асарларининг илмий-танқидий матнлари тузилган бўлишига қарамай, алоҳида китоблар шаклида напш этилмасдан қолган. Жумладан, «Тарихи мулуки Ажам» асари илмий-танқидий матни Латиф Халилов томонидан

¹⁰⁸ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. 20 жилдлик. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – Б.48.

¹⁰⁹ Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадияат лугати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – Б.24.

¹¹⁰ Қаранг: Навоий асарлари учун қисқача лугат. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.41.

¹¹¹ Кўрсатилган асар. – Б.8.

тузилган, аммо эски ўзбек ёзувида нашр қилинмаган. Л.Халиловнинг ёзишича, «Тарихи мулуки Ажам» илмий-танқидий матнини тузишда 16 қўлёзма ва тошбосма нусхалар мавжудлиги аниқланган, улардан бештаси асосий нусха сифатида танлаб олинган. Асосий нусхалардан Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат кутубхонасида 558-инвентар рақами билан сақланаётган кулйиёт таркибидаги XVI аср охирларида қўчирилган нусха матннинг тўлиқлиги ва нисбатан қадимий бўлганлиги туфайли таянч нусха сифатида қабул этилган.¹¹²

Л.Халилов деярли барча асос нусхалар матнини ўрганиб чиқишга ҳаракат қилган. Матншунос баъзи котибларнинг ўзбошимчалик билан асардаги арабча, форсча сўзларни кенг истеъмолда бўлган сўзлар билан алмаштиришга уринганлигини қайд этади. Л.Халилов бундай ҳолатга танқидий ёндашади ва «бундай қилиш зоҳиран прогрессив ҳаракат кўринса ҳам, аслида, асл қўлёзма матнини бузиш ҳисобланади» деб билади. Алишер Навоий 20 жилдлик асарлар тўплами учун «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларининг Л.Халилов томонидан тайёрланган матнлари қабул қилинди. Буларнинг барчаси ўзбек матншунослик илмий мактаби тажрибалари тақомиллашиб борганлигини кўрсатади.

Ўзбек матншунослиги қўлга киритган ютуқлар, илмий-танқидий матн яратиш йўлидаги изланишларнинг ёрқин намунасини Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари илмий-танқидий матни тайёрланишида кузатиш мумкин бўлади. Чунки 1961 йили С.Ғаниева томонидан амалга оширилган ушбу иш Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратиш тажрибаларининг деярли барчасини эътиборда тутди. Олима ўзининг тадқиқотида улардан унумли фойдаланган. «Мажолис ун-нафоис»нинг илмий-танқидий текстини тузишда асарнинг олтига қўлёзма нусхаси асос қилиб олинган. Булар қуйидагилар:

1. Вена қўлёзма нусхаси (шартли белгиси «W»).
2. Париж қўлёзма нусхаси (шартли белгиси «P»).
3. Ленинград нусхаси (шартли белгиси «Л»). Бу қўлёзма Ленинград давлат университетининг Шарқ факультети қўлёзма-лар фондида 618-инвентар рақами билан сақланади.

¹¹² Қаранг: Халилов Л. Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг қўлёзма нусхалари // Навоийга армуғон. Тўплам. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.174 – 183.

4. Боку нухаси (шартли белгиси «Б»). 945 (1538/1539) йили кўчирилган.

5. Топкент нухаси (шартли белгиси «Т»). Бу йўқолган қўлёзmannинг фотонухаси 6098- ва 6099-инвентар рақами билан иккита албомга ёништирилган ҳолда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади.

6. Бу ҳам Топкент нухаси (шартли белгиси «Т₂») 4280-инвентар рақами остида ЎзФА Шарқшунослик институти фондида сақланади.

Матншунос олима илмий-танқидий текстни тузишда таянч нухса қилиб «W» нухсани олади. Лекин прозаик асарлар устида текстологик тадқиқот олиб бориш гоят мураккаблиги туфайли, «W» нухсанинг энг қадимий нухса бўлишига қарамай, С.Ғаниева ўзбек матншунослиги анъаналарига мувофиқ унга ва асос қилиб олинган бошқа нухсаларнинг барчасига танқидий кўз билан қараб, фаол танқидий тахлаб олиш принципи бўйича иш тутади. Илмий-танқидий текст тузишдан мақсад асарнинг ҳар қандай шубҳа ва нуқсонлардан холи бўлган мукамал ва ишончли, имкони бори-ча муаллиф қалами остидан чиққан нухсани тиклаш ва уни ўқувчилар ҳамда тадқиқотчиларга етказишдир. Юқорида айтилган принцип бўйича иш олиб борилганлиги учун асосга олинган нухса баъзан рад этилиб, контекст ва ҳикоянинг мантиқий боғланиб бориши бошқа қўлёзма нухсалар билан қиёсий таҳлилларда тикланди. Лекин «W» нухаси тартиби ва структураси сақланди. Бошқа қўлёзмаларда мавжуд бўлган барча ҳар хилликлар матн остида илмий аппаратда қайд этилди. Айрим сўз ёхуд жумлаларда, «W» текстида ноаниқлик ёки камчилик сезилса, уни танқидий матнда рад қилиб, мағноси илмий аппаратида кўрсатиб борилди.

Шуни айтиш лозимки, асарнинг биринчи редакцияси ҳажм жиҳатидан кичик ва байтлар тадвин остига олинмаган, тарқоқ бўлгани учун, VIII мажлис фақат асарнинг иккинчи редакцияси матнини берувчи нухсаларга таяниб тайёрланган. С.Ғаниева текст тузишда иккала редакциянинг фарқини илмий аппаратда фиксация этишни маъқул кўрмайди. Чунки у ҳолатда матннинг илмий-танқидий аппарати жуда чалкашиб, оғирлашиб кетиши мумкин эди. Шу жиҳатдан С.Ғаниева қўллаган принциплар яна қуйидагиларда кўринади:

1. Агар илмий-танқидий матнга киритилган бирор сўз асосга олинган қўлёмаларда бошқа сўз билан алмаштирилган бўлса, унда матндаги сўз тепасига рақам қўйиб, матн остида шу рақамнинг ёнига қайси қўлёмаларда қандай сўз келган бўлса, бевосита шу сўз ёзилди. Масалан, текстдаги «ўқсулмасун» сўзи ўрнида «Л» қўлёмалар нусхасида «кам бўлмасун» келса, бундай ҳолда матнда *اوكسولمسون* аппаратда 1 Л *كم بولماسون* шаклида берилди.

2. Сўзлар бирикмаси ёки бутун бир жумлада фарқ бўлса, унда жумла бошланадиган сўзнинг ўнг томонида «*» белгиси ва жумла тугалланадиган сўзга навбатдаги рақам қўйилди. Масалан: «Шеър ҳам айтур эди» жумласи «Л» нусхасида «Шеърни ҳам яхши қилур эрди» вариантыда келади. Бундай ҳолда матнда *شعر هم ايتور* *شعرنى هم بخشى قيلور ايردى** аппаратда 17* *شعرنى هم بخشى قيلور ايردى** шаклида берилади.

3. Агар бутун бир матн бўлаги бирор қўлёмаларда тушиб қолган ва яна бир бошқа қўлёмаларда фарқли берилган бўлса, у вақтда ўша танқидий матн бўлаги бошланишига «**» белгиси қўйилади.

4. Матн ичидаги фарқлар битта сўз ёки бирор жумла бўлса ҳам, юқорида келтирилган мисоллардагидек, тартиб рақами билан белгиланган ва матн бўлагининг сўнги сўз тепасига яна навбатдаги рақам қўйилган: Масалан, матнда *مولانا اهلى ترشيز ولايتى*¹ текст остида: - 4* W **طبعى دا حبلى جاشنى بارابو مطلع ائينگ دوركيم* 6 ***دين دور* 5* *ترشيزلىق دور* 6 ***БТ*₁

5. Тушириб қолдирилган сўз, жумлалар «-», қўшилган сўз, жумла ва маълумотлар «+» белгиси билан берилади.

Матншунос олиманинг тадқиқот усуллари ҳақида қўйидагиларни айтиш мумкин. Адабиёт тарихидан «Мажолис ун-нафоис» асари муаллиф томонидан 1490/1491 йили ёзилгани, аммо 1498 йили қайта таҳрир қилингани яхши маълум. «Мажолис ун-нафоис» узоқ асрлар давомида хаттот ва котиблар томонидан бир неча маротаба кўчириб келинган. Шунинг учун ҳар иккала матн кўплаб нусхаларда учрайди. XIX аср охири – XX аср бошларида тазкира тошбосма усулида ҳам кўплаб нусхада босилган. Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, кейинги даврларда ҳар иккала таҳрир нусхаси қоришиқ ҳолда кўчирилган ҳолатлар маълум. Бу ўз-ўзидан илмий-танқидий матн тузиш ишини жиддий қийинлаштириши табиий эди.

«Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни тайёрланишида тазкира тошбосма нусхалари муҳим аҳамият касб этди. Ма-

салан, тазкира 1917 йили бошқа асарлар билан бирга тўпلام таркибида босмадан чиққан. Нашрда Аловуддин Бухорийнинг «Хужжат ул-комилин», Ҳомийнинг «Боғи Эрам», Афзалийнинг «Афзал ут-тазкор фи зикр ул-шуаро ва ал-ашғор» асарлари ҳам бор.¹¹³ Асар таркибида I мажлисда 42, II мажлисда 84, III мажлисда 107, IV мажлисда 46, V мажлисда 14, VI мажлисда 28, VII мажлисда 16, VIII мажлисда 1 нафар шоирга алоҳида фикра ажратилган. Тошбосма нусха тазкиранинг биринчи таҳрири асосида тайёрланган бўлиб, унда 338 шоир ҳақида маълумот жамланган, ҳар бир мажлис сўнгидаги хотималар келтирилмаган. Сулгон Ҳусайн Бойқарога бағишланган саккизинчи мажлис ҳам тазкиранинг аввалги таҳрири асосида берилган. Бундан ташқари, тазкиранинг Ғулом Ҳасан Орифжонов матбаасида 1320 (1902/1903) йили, иккинчи марта 1336 (1917/1918) йили тошбосма усулида чоп этилганлиги маълум.¹¹⁴

«Мажолис ун-нафоис» Навоий юбилейи муносабати билан 1948 йили кирилл алифбосида «Муҳокамат ул-луғатайн» асари билан бирга нашр этилди.¹¹⁵ Бу Алишер Навоий асарларини кенг китобхонларга етказиш ниятидаги чиқарилган нашр эди. Китоб саҳифалари остида шеърий жанрлар, истилоҳлар шарҳи ва муаммолар ечими, асар охирида тазкирада келтирилган шоирлар исми, географик ҳамда китоб номлари кўрсаткичи илова қилинган. Ушбу нашр П.Шамсиев ва Ойбек томонидан тайёрланган. Нашр 1490/1491 йили яратилган тазкира матни асосида бўлиб, унга кўра, жами 355 шоир ижоди тилга олинади. I мажлисда 42, II мажлисда 90, III мажлисда 110, IV мажлисда 50, V мажлисда 19, VI мажлисда 27, VII мажлисда 16, VIII мажлисда 1 нафар шоирга алоҳида фикра ажратилган. Ушбу матн кейинги таҳрирдан фарқли. Масалан, учинчи мажлисда Навоий Жомийнинг Хожа Муҳаммад Таёбодий деган кекса бир мулозими ҳақида ёзади. Унинг назмдан бир байт билмаслиги ва насрдан бир нукта фаҳм этмаслигини келтиради. Тазкиранинг биринчи таҳририда «Боракаллоҳ камоли қобилият шунча бўлғай!» деган

¹¹³ Тўпلام. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. рақамлари №11989, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 9035.

¹¹⁴ Қаранг: Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос. 1968. №1. – Б.102.

¹¹⁵ Алишер Навоий. Таъланган асарлар. 3-жилд. – Тошкент: Ўздавнапр, 1948.

сўзлар билан Жомий ҳақидаги фикра мухтасар якунланган.¹¹⁶ Иккинчи таҳрирда эса воқеа давом эттирилган ва бир байт ҳам келтирилган.

П.Шамсиев тазкиранинг юқорида зикр этилган нашри борасида шундай ёзади: «Ўша вақтларда бу мураккаб асарнинг муътабар ва шоирнинг энг сўнгги таҳрири ҳисобланган қўлёзмасини қўлга киритиш қийин бўлди. Шу билан бирга, матн тузиш ишининг ўзи бениҳоя мураккаб ва мушкул эди. Майдонда қўлёзмалар кўп, лекин қўлёзмалараро ҳеч қандай мувозанат топилмайди, тазкирада зикр этилган шоир ва адиблар сони биз кўрган қўлёзмаларда ҳар хил. Кўпгина қўлёзмалар қаралган, бир-бирига таққосланган, шулар натижасида китобга 355 шахс киритилган эди. Ишимиздаги катта бир нуқсон шуки, кўрилган ва таққосланган бирорта ҳам қўлёзманинг рўяхати кўрсатилмаган».¹¹⁷

Кўринадики, 1948 йили нашрга тайёрланган «Мажолис ун-нафоис» матни учун асос қилиб олинган нусха аниқ эмас эди.

«Мажолис ун-нафоис» асарининг қадимий ва ишончли нусхаларини топиш шу даврдан бошлаб ўзбек олимларининг диққат марказида турди. А.Ҳайитметов ёзади: «Мажолис»нинг Ўзбекистондаги энг қадимги нусхаси 1490/1491 йили машҳур Султон Али котиб томонидан кўчирилган деб тахмин қилинади. Бу қўлёзманинг асли Иккинчи жаҳон уруши даврида Ленинградда йўқолган бўлиб, унинг фотокопияси ЎЗР ФА Абу Райҳон Бериуний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланади».¹¹⁸

Кейинроқ адабиётшунос Н.Маллаев бу соҳада эришилган ютуқлар ҳақида қуйидагиларни ёзди: «Мажолис ун-нафоис»нинг энг эски ва муътабар қўлёзма нусхаси бўлган Султон Али Хандон нусхасида 355 шоир зикр этилган. Бу нусханинг фотонусхаси ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланади. Навоийнинг «Танланган асарлар»и III томидаги «Мажолис ун-нафоис»га шу нусха асос қилиб олинган».¹¹⁹ Қўлёзма фотонусхаси

¹¹⁶ Кўрсатилган манба. – Б.64.

¹¹⁷ Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 1969. – Б.16.

¹¹⁸ Ҳайитметов А. «Мажолис ун-нафоис» ҳақида баъзи мулоҳазалар // Тил ва адабиёт масалалари. 1958. №1. – Б.53.

¹¹⁹ Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Тошкент: Вадий адабиёт, 1959. – Б.278.

хатига қараб унинг хаттоти ҳақида икки хил фикр юритилади. Баъзи тадқиқотчилар уни Султонали Машҳадий кўчирган десалар, таъкирани Султон Муҳаммад Хандон кўчирган деб фикр билдирганлар ҳам бор.

Алишер Навоий ижодига бўлган эътибор кучайиши баробарида «Мажолис ун-нафоис» асарининг илмий-танқидий матнини яратиш навоийшуносликнинг кун тартибига қўйилди. Бу ишни бажаришни С.Ғаниева ўз зиммасига олди. У «Мажолис ун-нафоис»нинг илмий-танқидий матни учун асарнинг Вена, Париж, Ленинград, Боку ва иккита Тошкент (шартли белгилари ТN₁ ва ТП) нусхаларини асос қилиб олди. Асос қўлёзмалардан ташқари Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган 8389-, 5289-, 9394-, 7745- инвентар рақамли нусхалар, Тожикистондаги Рудакий номидаги Тил ва адабиёт институти қўлёзмалар фондидаги 450-инвентар рақамли манбаларни ўрганиб чиқди.

Олима илмий-танқидий матн тайёрлашда яна бир қанча қўлёзмаларни ўрганади, лекин бошқа нусхалар тўла бўлмаганлиги, чалкаш кўчирилганлиги, камчиликлар мавжудлиги учун фойдаланишни жоиз деб топмайди.

Таъкиранинг илмий-танқидий матнини тайёрлашда таянч сифатида олинган Вена нусхаси бошқаларига қараганда энг тўлиқ ва қадимий ҳисобланиб, 903 (1497/1498) йили кўчирилган. Бу қўлёзманинг микрофильми немис филологи Ирмгард Энгелке томонидан Ўзбекистонга тақдим этилган эди.¹²⁰ И.Энгелке ҳам «Мажолис ун-нафоис» асари илмий-танқидий матнини тузишни мақсад қилган. У Тошкентга келганида С.Ғаниеванинг тадқиқотлари билан танишган, ўзбек олимаси олиб бораётган ишдан қониқиб, «Мажолис ун-нафоис» қўлёзмалари, шу жумладан, асарнинг 903 (1498/1499) йили кўчирилган, ҳозирги кунда Вена кутубхонасида сақланаётган энг эски ва тўлиқ нусхасидан олинган микрофильми Тошкентга юборади. С.Ғаниева асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлашда уни таянч нусха қилиб олди.

С.Ғаниева ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидаги қўлёзмага асар ил-

¹²⁰ Қаранг: Носов В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт // Қизил Ўзбекистон. 1963 йил 24 январь.

мий-танқидий матнини тузишда мурожаат этган. Олима қўлёмани Султонали Машиҳадий шогирдларидан бири кўчирган деб тахмин қилади.¹²¹

Бундай фаразларнинг билдирилишига сабаб, нусхада котибининг номи кўрсатилмаган, матннинг баъзи ерлари бутунлай бошқа хат билан қайта кўчирилган – реставрация қилинган. Аҳамиятли жиҳати, тазкиранинг бу нусхаси энг қадимий манбалардан ҳисобланади.

Матншуносликда илмий-танқидий матн шаклини тузишда таянч ва асос нусхаларни танқидий ўрганиш, тўғри илмий хулосага келиш муҳимдир. Матншунос олима хаттотлар ишига синчковлик билан илмий ёндашди. Баъзан таянч нусха деб олинган манба ҳам рад этилиб, асарнинг мазмунидан келиб чиқиб керакли ўринларда бошқа асос нусхаларнинг варианты қабул қилинди. Масалан, иккинчи мажлисдаги Паҳлавон Ҳусайн фикрасида шундай сўзлар ёзилган: «Девона» тахаллус қилур эрди. Филвоқеъ абдолван ва бағоят ичтувчи киши эрди. Аммо нумуродлиғи ҳам бор эрди. Чун ҳоли аз лутфи таъб эрмас эрди, назм ҳам айтур эрди. Бу матлаъ анингдурким:

طوبى مثال سرو شمشاد قامتى
من وصف قامت تو چگويم قيامتى

*(Тубо мисол сарву шамшод қомате,
Ман васфи қомати ту чегуям қиёмате.)*

Қорабоғда мақтул бўлди».¹²²

Нашр илмий апаратидан маълум бўладики, Вена қўлёмасида иккинчи мисрадаги *تو چگويم قيامتى* (ту чигўям қиёмати) жумласи тушиб қолган ёки қўлёмза зарарланганлиги туфайли ўқиш мумкин бўлмаган. Бу жумласиз ўқилса, мазмунга зарар этган бўлар эди. Лекин танқидий матн тузувчи бошқа нусха вариантларини илмий таҳлил этиш асосида байтдаги жумлаларни муаллиф таҳририга яқинлаштириб мисрани тўлиқ тиклади.

¹²¹ Ганиева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кирип // Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.26.

¹²² Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.77.

Асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлашда кенг илмий изланиш олиб борилди. Матн яратиш жараёнида 1945 йили Теҳронда Алиасфар Ҳикмат томонидан нашр этилган «Мажолис ун-нафоис»нинг форсча таржималари, асарнинг тошбосма нусхаси ва илмий-оммавий нашрига мурожаат қилинди. Адабиётшунос форсий таржималарни ўрганиш давомида: «... у даврларда таржима қилиш иши бирмунча бошқачароқ тушунилган. Таржимон маттни истаганча қисқартириб ё ўзгартириб, баъзан тўлдириб кетаверган»¹²³, – деб ёзади ва таржималарга оригинал асар ҳақида умумий тушунча бера оладиган янги китоб сифатида қарайди. С.Ғаниева ношир Алиасфар Ҳикмат таржималарни нашрга тайёрлашда ихтиёрида бўлган «Мажолис ун-нафоис»нинг учта қўлёзма нусхаси билан муқояса қилиб иш тутганлигига алоҳида урғу беради.

С.Ғаниеванинг мақсади тазкирадан баъзи масалаларда фойдаланиш эмас, балки асар қўлёзмаларини ўрганиб чиқиб, илмий-танқидий матн шаклини тузиш бўлди. Олима «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матнини тузишда асарнинг ҳар қандай шубҳаю нуқсонлардан холи, мукамал ва ишончли, имкони борича муаллиф қалами остидан чиққан асос матнини тиклаш, уни ўқувчиларга етказишни уддалади. «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матнини тузишда ўзига хос ёндашув билан тадқиқот олиб борилган. С.Ғаниева «Мажолис ун-нафоис»нинг қўлёзма нусхалари асосида аввал матн тузиш ишининг тарихий-назарий асослари, яъни асарнинг яратилган даври, унинг ёзилиш ва қайта таҳрир этилиш сабаблари, ғоявий мазмуни, ижодкорлар ҳаёти ва фаолияти, Навоийнинг мақсади, тазкиранинг ўзига хос хусусиятлари каби жиҳатларни илмий-танқидий маттни яратишда ҳисобга олди.

С.Ғаниева қўллаган принциплар кейинги тадқиқотларда ҳам фойдаланилмоқда. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони илмий-танқидий матнини яратишда М.Ҳамидова С.Ғаниеванинг «Мажолис ун-нафоис» матнини тузишда қўллаган тадқиқот усулларида фойдаланганлиги ҳақида ёзади.¹²⁴

¹²³ Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кирип // Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» асарининг илмий-танқидий матни. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.14.

¹²⁴ Ҳамидова М. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – Б.74.

Қўқон адабиёт музейида тазкиранинг Сулаймонқул Уста Суярқул ўгли Рожий Хўқандий 1329 (1911) йили кўчирган нусхаси сақланади. Бу манба ҳақида маълумот берувчилар унда 308 нафар шоир ҳақидаги фикрлар келтирилганлиги, Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган мажлис охирида Мавлоно Лutfий ва Мавлоно Кобулий ҳақидаги адабий суҳбатлар йўқлиги, мажлислар охиридаги хотималар берилмаганлигини ёзишди.¹²⁵

Шарқшунос Е.Э.Бертельс эса «Мажолис ун-нафоис»даги шоирлар тартибини қуйидагича беради: I мажлисда 42, II мажлисда 84, III мажлисда 105, IV мажлисда 46, V мажлисда 4, VI мажлисда 28, VII мажлисда 16, VIII мажлисда 1 нафар шоирга алоҳида фикра ажратилган. Олим танишган тазкиранинг қўлёзмасида умумий шоирлар сони 336тадир.¹²⁶ Кўринадики, шарқшунос ўрганган нусха ҳам тазкиранинг биринчи таҳрири қўлёзмаси бўлган.

Асар яратилган вақтдан бошлаб хаттотлар томонидан кўчирилган, нусхалари эса турли кутубхоналарга тарқатилган. «Мажолис ун-нафоис»нинг нашрларидаги хилма-хиллик асл нусханинг икки хил вариантда кўчирилганлигидан келиб чиқади.

Тазкира илмий-танқидий матнининг тузилиши адабиёт тарихини, хусусан, Навоий меросини ўрганишдаги муаммоли масалаларга равшанлик киритди. Тазкиранинг ёзилиш даври билан боғлиқ ноаниқликлар тўлиқ тадқиқ этилди.

Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарини 1490/1491 йили ёзган, 1498 йили эса шоир тазкирани иккинчи марта қайта ишлаб таҳрир этган. Навоий тазкиранинг иккинчи мажлиси сарлавҳасида асарнинг ёзилиш йилини шундай кўрсатади: «... санаи ситта ва тисъийна ва самона миа тарихидаким, бу мухтасар битиладур...»¹²⁷ Лекин иккинчи мажлиснинг ёзилиш тарихи (896 (1490/1491) бутун асарнинг яратилиш санаси эмас. С.Ғаниева тазкиранинг мукаммал, тўлиқ қўлёзма нусхаларидаги маълумотларни ўрганиш билан асар иккинчи таҳрири амалга оширилиш даврини аниқлади.

¹²⁵ Мадаминов А., Ҳақимов М., Сотволдиев С. Қўқон адабиёт музейи фондида Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари // Адабий мерос. 1991. №4 (58).

¹²⁶ Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М.-Л., 1948. – С.25 – 26.

¹²⁷ Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» асарининг илмий-танқидий матни. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.34.

Тазкиранинг еттинчи мажлисида темурийлардан Султона-ли мирзо ҳақида фикра бор. Яъни: «Султонали мирзо ҳоло Самарқанд мулкида салтанат тахтида мутамаккиндур дерларки таъби назмға моилдур бу матлаъни андиннақл қилурларким...»¹²⁸ С.Ғаниева тарихий манбаларга, хусусан, «Бобурнома»даги маълумотларга таянади. Султонали мирзо Самарқандга биринчи марта 1496 йили, иккинчи марта эса 1497 – 1500 йилларда ҳукмронлик қилган. Иккинчи мажлисда келтирилган йил билан Султонали мирзо ҳукмронлик қилган давр бир-бирига мутоносиб келмайди. Демак, асарнинг тўлиқ, мукаммал таҳрири ёзилиш даври 896 (1490/1491) йил эмас.

Бу масалага биринчи бўлиб 1926 йили рус олими В.Бартольд эътибор қаратган эди. Лекин у иккинчи таҳрир Навоий қаламига мансуб эмас деган мулоҳазани билдирган.¹²⁹ С.Ғаниева эса асарнинг иккинчи таҳрири котибга эмас, Навоийнинг ўзига тегишли деган аниқ хулосага келади. Олима тазкирага кейин киритилган шоирлар асарнинг охирига ёки дуч келган жойига эмас, балки тазкиранавис талаби билан мажлисларга жойлаштирилганлигини қайд этади. Яна олима баён биринчи шахс, яъни тазкира муаллифи тилидан олиб борилган, шунинг учун Султон Ҳусайн ва унга яқин доира – Навоий ўзи муомала-муносабатда бўлган муҳитга мослаб тазкира тузганлигини ёзади.¹³⁰

С.Ғаниева бу билан тазкира тили, услуби, композицион қурилиши жиҳатидан биринчи ва иккинчи таҳрири тамоман бир хил деган фикрни билдиради. Адабиётшунос асарнинг иккинчи таҳрири ҳақидаги илмий хулосасини далиллаш мақсадида яна тарихий маълумотларга мурожаат этади. Олима 1490/1491 йили Абдураҳмон Жомий ҳаёт бўлган, шунинг учун биринчи таҳрирдаги учинчи мажлис Шаҳлавон Котибнинг бир ғазали матласи билан яқун топганини, «Мажолис ун-нафоис»нинг иккинчи таҳририда эса шоир дўсти хотирасини ёдлаб рубоий билан учинчи мажлисини яқинлашини келтиради ҳамда тазкира 1498 йили

¹²⁸ Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» асарининг илмий-танқидий матни. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.206.

¹²⁹ Қаранг: Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в IX тома. Т. II. Ч. 2. – М.: Наука, ГРВЛ, 1964. – С.222 – 223.

¹³⁰ Қаранг: Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кирилл // Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.12.

Алишер Навоийнинг ўзи томонидан қайта тўлдирилганлигини илмий асослайди.¹³¹

Тазкиранинг ёзилиш тарихи билан боғлиқ масала ҳамisha олимларнинг диққат-эътиборида бўлган. Хусусан, «Мажолис ун-нафоис» асарини Жомийнинг «Баҳористон» ва Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асари билан қиёсий тадқиқ этаркан, адабиётшунос Н.Маллаев шундай ёзади: «Алишер Навоий 1491 йили «Мажолис ун-нафоис»ни ёзишга киришди. Бироқ бу асарнинг қачон тугатилгани маълум эмас. Айрим фактлар, масалан, Абдурахмон Жомийнинг марҳум сифатида тилга олингани (Абдурахмон Жомий 1492 йили вафот этган) ва бошқалар Навоий бу асарни кейинроқ тугатган ёки тахрир этган деб фараз қилишга асос беради».¹³²

Турк адабиётшуноси Камол Эраслон «Мажолис ун-нафоис»нинг сўзбошида С.Ғаниевнинг Навоий тазкирани 1491 йили ёзиб, 1498 йили қайта тўлдирган деган илмий хулосасини қувватлайди.¹³³

Матн тарихини ўрганишда ҳар қандай маълумот матншуноснинг диққат-эътиборида бўлиши шарт. С.Ғаниева «Мажолис ун-нафоис» асари илмий-танқидий матн шаклини тузиб чиқишда бу масалага эътибор қаратган. Тазкирада Хондамир ҳақида Навоий: «Мавлоно Хондамир Мирхонднинг фарзандидур ва салоҳиятлиқ йигитдур. Тарих фанида маҳорати бор. «Нақий» отиға бу муаммо анингдурким...» деган сўзларини келтиради.¹³⁴ Асар илмий-танқидий матни нашри илмий аппаратида тазкиранинг Ленинграддаги қўлёзма нусхасида Хондамир Мирхонднинг «ўғлидур» деб ёзилгани кўрсатилган.¹³⁵ «Мажолис ун-нафоис» қўлёзма нусхаларида Хондамир ва Мирхонднинг қариндошлиги турли хил ёзилганлигидан адабиётшунослар баёнида чалкашликлар учрайди. Масалан, Хондамирнинг «Макорим ул-ахлою» асари нашри сўзбоши му-

¹³¹ Қаранг: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.3 – 14.

¹³² Маллаев Н. XV тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1959. – Б.276.

¹³³ Ali-şir Nevayî. Mecalisü'n-nefayis (Giris ve Metin). 1-kitab / Hazırlayan Prof. Dr. Kemal Eraslan. – Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 2001. – Б.104.

¹³⁴ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.145 – 146.

¹³⁵ Кўрсатилган асар. – Б.8.

аллифи Иззат Султон Хондамир Мирхонднинг фарзанди деб ёзади.¹³⁶

С.Ғаниевнинг таъкидлашича, «Ҳабиб ус-сияр»нинг 1857 йили Бўмбай нашрида Хондамир Мирхонд ҳақида: «Амир Хонмуҳаммад ушбу варақларни ёзувчи онасининг ҳурматли отасидур»¹³⁷, – деб ёзади. Бундай манбаларга асосланиб С.Ғаниева Хондамир Мирхонднинг ўғли эмас, набирасидир деган қатъий хулосага келади ва етарлича изоҳ беради. Адабиётшунос томонидан аниқланган Хондамир ҳақидаги илмий шарҳ бугунги илмий тадқиқотлар учун таянч манба бўлди. «Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида»да шундай ёзилган: «Хондамир – Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Ҳумомуддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурҳониддин Муҳаммад Шерозий. Она томондан Мирхонднинг набираси ва шогирди».¹³⁸

Илмий-танқидий матн тузувчи ишнинг қимматини белгиловчи ишлардан бири нашр илмий аппаратининг тайёрланишидир. «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни нашрида нусхалар ўртасидаги фарқлар сони 3000тадан ошган. Сўз, жумла, қўшимча, мисра, баъзи сана ёки сонлар ўртасидаги фарқлар илмий аппаратда берилади. Бу тафовутларни белгилаб чиқиш бир иш бўлса, уларни илмий аппаратда ифодалаш иккинчи мурраккаб жараёнидир. Матншуносликда асос нусхалар орасидаги кичик тафовутларни илмий аппаратда акс эттириш шарт эмас, улар матннинг ўқилишини қийинлаштириб қўйиши, асар мазмунини тушунишга таъсир кўрсатиши мумкин деган фикрлар бор. Хусусан, бу ҳақда таниқли матншунос П.Шамсиев: «Илм аҳллари асосий матн остига бениҳоя кўп фарқларни ёзиб, саҳифани тўлдириш илм нуқтаи назаридан унчалик фойдали эмаслигини эътироф этмоқдалар»¹³⁹, – деб ёзади. Бу масалада, бизнингча, илмий-танқидий матни тузилаётган асар мазмуни, шакли ва тарихий аҳамиятига эътибор қаратиш лозим. Хусусан, «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни нашр илмий аппарати-

¹³⁶ Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ / Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент, 1941. – Б.4; Яна қаранг: Ғиёсиддин бини Ҳумомиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ / П.Шамсиев таржимаси. – Тошкент: ЎзРФА, 1948. – Б.5.

¹³⁷ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.145.

¹³⁸ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2005. – Б.461.

¹³⁹ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.20.

да фарқларнинг ўрни билан келтирилиши аҳамиятга эга. Чунки асарнинг биринчи ва иккинчи таҳририга хос ўзгаришларни илмий аппаратда кузатиш мумкин. Бу эса тазкира устида олиб бориладиган келгуси тадқиқотларга материал бўла олади. Жумладан, 933 (1527) йили кўчирилган деб тахмин қилинган Париж қўлёзма нусхасида баъзи ўзига хос фарқли жиҳатлар илмий аппаратда намоён бўлган. Тазкиранинг саккизинчи мажлисида: «Малик ул-калом Мавлоно Лутфийнинг машҳур матлаъи жавобида дебтур:

Эй қадинг тубию жаннат хадди гулгун устина.

Бу матлаъ воқеъ бўлубтурким:

*Хаттининг тори тушубтур лаъли майгун устина,
Ўйлаким, жон риштаси бир қатраи хун устина».¹⁴⁰*

Равшанки, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг Лутфий ғазалига битган жавоби ҳақида сўз юритган. Париж қўлёзма нусхасининг котиби Лутфий ғазалининг иккинчи мисрасини ҳам «*Курмади даврон онингдек ойики дун устина*»¹⁴¹ тарзида келтирган. Бу ҳолат нашрнинг илмий аппаратида маълум бўлади.

Париж қўлёзма нусхасида бунга ўхшаш қўшимча байтлар кўп учрайди. Ушбу нусханинг котиби кўпроқ асарни кўчиришга ижодий ёндашган. Бу ҳолат илмий-танқидий матн тузувчи диққатидан четда қолмаган. Бундай нашр илмий аппаратининг ишланиши, биринчидан, матнпунос матнни тузишда ишга мумкин қадар илмий ёндашиб, барча асосга олинган қўлёзмаларни атрофлича ўрганганини билдирса, иккинчидан, тазкира қўлёзма нусхалари кўчирилиши ҳақида қўшимча маълумот ҳам беради.

С.Ғаниева қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқларни аниқлашда асосан қиёсий-чоғиштира, саралаш тадқиқот усулини қўллайди. Бунда муаллифга тегишли деб қабул қилинган матндан кескин фарқ қилувчи ҳамда таҳрир хусусиятига мос бўлма-

¹⁴⁰ Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.240.

¹⁴¹ Кўрсатилган асар. – Б.240.

ган ўзгаришлар тикланаётган матнга киритилмайди. Ҳар бир сўз, жумланинг маъноси илмий текширилади. С.Ғаниева шу принцип асосида матний тафовутларни аниқлаб, таҳлилдан ўтказгач фарқларни илмий аппаратда кўрсатиб борган.

«Мажолис ун-нафоис»нинг нашрлари бошқа мамлакатларда асарнинг чоп этилиши учун манба бўлмоқда. Хусусан, 1968 йили Кобулда Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний чоп эттирган «Девони Султон Ҳусайн мирзо» китобида 1961 йили С.Ғаниева тайёрлаган «Мажолис ун-нафоис»нинг илмий-танқидий матнидаги 8-мажлиси тўлалигича берилган.¹⁴²

2008 йили Мозори Шариф шаҳрида афғонистонлик олим Абдуллоҳ Рўин томонидан тайёрланган китобга Алишер Навоий 20 жилдлик Мукаммал асарлар тўпламининг 13-жилди асос қилиб олинган.¹⁴³ «Навоий фонди» саъй-ҳаракати билан амалга оширилган бу китобда матн шарҳлари берилган. Аниқ бўлишича, Абдуллоҳ Рўин Тошкент нашридаги матн шарҳларини айнан ёки қисқартириб беради. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»нинг биринчи мажлисида Мавлоно Амирийга ажратилган фикрада шайх Камол номи тилга олинади. С.Ғаниева бу шахсга қуйидагича шарҳ берган: «Камолиддин Масъуд (туғ. тахминан 1318 – 1323 Хўжанд – ваф. 1401, Табриз) Камол Хўжандий номи билан машҳур. Шоир асосий таҳсилни Хўжандда, кейин Самарқандда олган. Хоразм ва Шош(Тошкент)да ҳам истиқомат қилган. Камол Хўжандий ниҳоятда билимдон шахс бўлган: адабиёт, араб тили, фиқҳ, ҳадис, калом, ҳикмат, тафсир ва тасаввуфни пухта билган. Ироқ ва Озарбойжон ҳокими Табриз атрофидан Волиёнқуҳ деган мавзени туҳфа қилгач, уша ерда боғ барпо этган ҳамда уни Беҳишт деб атаб, боғдорчилик билан кун кечирган...».¹⁴⁴

Абдуллоҳ Рўиннинг Камол Хўжандий бошланғич таҳсил олган жойни Самарқанд эмас, Бағдод деб ўзгартириш кiritгани инobatга олинмаса, у деярли шарҳни айнан беради.¹⁴⁵

¹⁴² Девони Султон Ҳусайн мирзо / Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968. – Б.3 – 46.

¹⁴³ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Рўин. Балх вилояти, Султоний матбааси, 2008.

¹⁴⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.226 – 227.

¹⁴⁵ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Рўин. Балх вилояти. Султоний матбааси, 2008. – Б.26.

Абдуллоҳ Рӯин китоб охирида «Мажолис ун-нафоис»нинг Али Асғар Ҳикмат томонидан чоп эттирилган Ҳирий ҳамда Қазвиний таржимаси ва Тошкент нашридаги шоирлар сонини ўзаро солиштириб, муқоясавий жадвал тузиб чиққан. Жадвалда келтирилишича, Тошкент(1997) нашрида 458, Ҳирий нусхасида 385, Қазвиний таржимасида 354 ижодкорга фикра ажратилган.

Кўриниб турибдики, Абдуллоҳ Рӯин Тошкент нашрида 458 ижодкор номи келтирилганлигини қайд этмоқда. «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матнида шоирлар сони 459гани ташкил этган. Тазкира нашрларини ўзаро қиёсий ўрганиш асосида маълум бўлдики, Алишер Навоий 20 жилдлик Мукамал асарлар тўпламида тазкиранинг тўртинчи мажлисидаги Паҳлавон Дарвеш Муҳаммад билан иниси Ҳусайний ҳақидаги фикра биргаликда берилган.¹⁴⁶ Шу сабабдан шоирлар сони биттага қисқарган. «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матнида бу ижодкорлар алоҳида-алоҳида фикрадан жой олган.

Шу ўринда гап «Мажолис ун-нафоис»даги ижодкорлар сони билан боғлиқ экан, баъзи мулоҳазаларни билдиришни лозим топамиз. Чунки тазкирадаги ижодкорлар турли қўлёзмаларда турлича берилади. Масалан, адабиётшунос М.Ҳақимов «Мажолис ун-нафоис»нинг Қўқонда топилган XVIII асрда кўчирилган нусхасида қўшимча яна икки шоир – Ҳузукрий ва Жафойй зикри келтирилиб, шоирлар сони 461тага етганини аниқлаган.¹⁴⁷

Камол Эраслон томонидан тайёрланган «Мажолис ун-нафоис» асарида эса 460 ижодкор ҳақидаги маълумот жамланади.¹⁴⁸ С.Ғаниевнинг қайд этишича: «Илмий-танқидий матнда асосий нусха Вена қўлёзмаси бўлгани учун 4-мажлисида шоир Мир Ихтиёрдиндан сўнг Париж нусхаси матни зимнида берилган Мир Зайд ул-Обидин фикраси Туркия нашрида алоҳида фикра сифатида келтирилган».¹⁴⁹

П.Шамсиев ва Ойбек томонидан тайёрланган «Мажолис ун-нафоис»нинг илмий-оммавий нашрида эса олтинчи мажлисида Мавлоно Фоний ҳақидаги фикра бўлиб, бу ижодкор ҳақи-

¹⁴⁶ Қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.136.

¹⁴⁷ Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмалари тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – Б.161.

¹⁴⁸ Ali-şir Nevayi. Mecalisü'n-nefayis (Giris ve Metin). 1 – 2-kitab / Hazirlayan Prof. Dr. Kemal Eraslan. – Ankara: Turk dil Kurumu Yayinlari, 2001.

¹⁴⁹ Ғаниева С. «Мажолис ун-нафоис»нинг Туркия нашри // ЎзАС. 2006 йил 3 март.

даги маълумот тазкира илмий-танқидий матнида умуман учрамайди.

Бизнингча, тазкирадаги шоирлар сони билан боғлиқ турличалик бўлишига сабаб Алишер Навоий тазкирада бирорта ўринда ижодкорлар сони билан боғлиқ ишора беришни маъқул кўрмаган. Бу ҳолат тазкира қўлёзмаларида баъзи шоирларнинг тушиб қолиши ёки қўшилиши каби ҳолатларга олиб келган. «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матнида шоирлар сонининг берилиши аниқ, яқунланган хулосага келиш бўлмасдан, нисбатан тўғри жамланма ҳисобланади.

Демак, баъзи жузъий камчиликларга қарамай, С.Ғаниева тузган «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни тазкиранинг асл нусха вариантыга энг яқин манбадир. «Мажолис ун-нафоис»нинг илмий-танқидий матнини кенг жамоатчилик эътироф этди. Асарнинг форсий таржималарини ўрганган олим Р.Воҳидов «Мажолис ун-нафоис» асарини тадқиқ этишда, унинг илмий-танқидий ва оммавий нашрларини тайёрлашда С.Ғаниеванинг хизматларини алоҳида таъкидлар экан, «С.Ғаниева, шунингдек, «Мажолис ун-нафоис»нинг ёзилиш тарихи, адабий-эстетик аҳамияти, таржималари устида ҳам муҳим фикрлар билдирган»¹⁵⁰, – деб ёзади.

Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асарининг илмий-танқидий матни Ҳ.Ислохий томонидан тайёрланиб, 2011 йили нашр этилди.

Ҳ.Ислохий матнга таянч нусха сифатида Истанбулдаги Тупқоцу музейидаги Риван кутубхонасидаги 808-рақам остида сақланаётган Алишер Навоийнинг 901 ҳижрий, 1495/1496 милодий йили Ҳиротда китобат қилинган «Куллиёт» фотонусхасини танлаган. Унинг таркибидан «Насойим ул-муҳаббат»нинг тўлиқ матни ўрин олган. Бу куллиёт Дарвиш Муҳаммад Тоқий қаламига мансуб бўлиб, Марказий Осий хаттоглик санъатининг энг нодир намунаси бўлмиш хафий ёзувда, яъни энг майда – элементлари яширин ва нафис ёзувда ёзилганлиги билан эътиборлидир. Олим бу қўлёзмани араб алифбоси таркибида шартли йўсинда «ф» ҳарфи билан белгилаб, қўлёзма варақларига асар бошидан-охиригача тартиб рақамини қўйган. Ҳ.Ислохий қў-

¹⁵⁰ Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари. – Тошкент: Фан, 1984. – Б.5.

макчи қўлёзма сифатида «Насойим ул-муҳаббат»нинг XVI асрда Ҳиротда хафий ёзувида ёзилган бўлиб, алоҳида бир китоб тарзида муқоваланган Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург қўлёзмалари фондида Д 97-рақами билан сақланаётган нусхасини жалб қилади. Нусхалараро ўзаро қиёсий таҳлиллар натижасида бу икки қўлёзма бир котиб томонидан кўчирилганлиги аниқланади. Қўлёзма шартли йўсинда «Ғ» ҳарфи билан белгиланади. Матншунос илмий-танқидий матнларда илгари учрамаган янги принципни қўллаб, китобнинг 14-варақ ҳошиясига 21 авлиё тўғрисидаги ёзилган баёнларнинг ҳам алоҳида қиёсини амалга ошириш мақсадида ҳошия варақлар кўрсатувини қўшимча «h» ҳарфи билан белгилайди.

Олим яна бир кўмакчи қўлёзма сифатида танлаган нусха Истанбул Сулаймония музейининг Фотиҳ кутубхонасида 4056-рақам остида сақланувчи Алишер Навоийнинг 24 асаридан таркиб топган куллиётидир. Куллиётнинг 52-варағидан 163-варағигача «Насойим ул-муҳаббат» ёзилган. Ушбу нусхани шартли йўсинда «Ғ» ҳарфи билан белгилайди. Олим яна икки қўшимча – Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида С 509-рақам остида сақланувчи XIX асрда Шарқий Туркистонда кўчирилган (шартли белгиси «У») ва Ўзбекистан Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида 3415-рақам остида сақланувчи XIX асрда кўчирилган (шартли белгиси «С») қўлёзмаларни жалб этади. Кўмакчи қўлёзмалар настаълиқ хатида ёзилган. Бунда матншунос қўлёзмаларни жиддий саралашдан ўтказганлиги кўринади.

Юқоридаги ҳар уч асосий қўлёзманинг хатлари ғоятда майда хафий ёзувида битилгани сабабидан Ўрта Осиё настаълиқ хатида, йўғон ҳарфларда ёзилган ушбу қўшимча қўлёзмалар матншуносна асарнинг мураккаб сўзларини аниқлашда ёрдам бериши назарда тутилган. Олим илмий-танқидий матнда ўзигача амалда бўлган барча текстологик принципларни қўллайди. Жумладан, асарнинг матн варағи ўнг томондан очилиши сабабидан варақларнинг биринчи бетига «а», иккинчи бетига «б» ҳарфи қўйилган. Ҳар бир варақнинг матни тугаганда варақ ҳошиясига // чизиқ хат билан қўйилиб, ёнида қўлёзманинг шартли белгиси «Ғ» берилган. Қўлёзмадаги матний тафовутларни ил-

мий аппаратда кўрсатиш учун «—» белгиси тушиб қолган матнга татбиқ этилган. Унинг бош сўзи ўша чизиқ олдида, давоми чизиқдан кейин берилган. Таянч нусхада тушиб қолган матн [] ичига олинган. Ушбу қавс ёнига қўйилган рақам қайси қўлёзмадан олинганини кўрсатади. Г нусхада баъзи жойларда авлиёларнинг отлари ва оятларга урин қолдирилган. Бундай матн пастки бурчакли белгида кўрсатилган. «Нафаҳот ул-унс» асари билан қиёсий таҳлил натижалари «д»да кўрсатилган. Катта ва кичик сарлавҳалар ҳамда узун жумлалар хатбошига ажратилиб, шеърий парчалар саҳифа ўртасида берилган. Шахс ва жой номларига кўрсаткичлар тузилган. Бундан ташқари, Қуръони карим оятлари ва калималарига араб рақамида ишора қўйилиб, манбалар китобнинг кўрсаткичлар қисмида келтирилган.

Матншунос қўллаган яна бир янги принцип илмий-танқидий матн тузишга расмий жалб этилмаган 1525 йили кўчирилган Париж нусхасининг фотонусхасидан фойдаланилганидир. Мазкур қўлёзманинг кўпгина варақлари йўқолгани сабабли расман жалб этмаган олим унда бошқа қўлёзмаларда бўлмаган икки матн борлигини аниқлайди ва уни ҳам Р шартли белги билан илмий аппаратда кўрсатадики, бу тузилаётган матннинг илмий қимматини янада оширган. Ҳ.Исломиий анъана бўйича имловий фарқларни ва бошқа шу каби маъно ўзгартирмайдиган ибораларни илмий аппаратда кўрсатмайди. Шу билан бирга, танқидий матнда котиб қаламига мансуб маъноси бир, шакли турлича ёзилган имлоларнинг айни ўзини сақлаб қолгани олимнинг ўзига хос йўлдан борганини кўрсатади. Матншунос қўллаган янги принциплардан бири қўлёзма асарда ёзилган сўзлар фоят мураккаблиги сабабидан матнни осонроқ илғаб олиш ва ўқиш учун тиниш белгиларини қўйиб чиққани, кўчирма гапларни қўштирноққа олиб ажратиб берганидир. Арабий, форсий ибораларга ҳозирги ўзбек адабий тилида кам ишлатиладиган туркий сўзларга ҳаракат белгиларини мумкин қадар аниқликда кўрсатиш, Қуръон оятлари, ҳадислар тўғри ўқилиши учун ҳаракат белгиларини қўйиш принциплари ҳам жаҳон матншунослигида қўлланиб келаётган принциплардандир. Ўзбек матншуноси ҳам уларни қўллаб ўзи тузаётган матнни жаҳон талабларига мослаштирган.

Айрим хулосалар

1. Ўзбекистонда илмий-танқидий матнлар тузиш ҳаракати Алишер Навоий асарларининг ишончли ва тўлиқ матнларини яратиш мақсадидан бошланди. Ўтган асрнинг 40 – 50-йилларида Ўзбекистон ҳудудидаги адабий муҳитларни ўрганиш ва Алишер Навоий ижодини тўлиқ тўплаш, халқ ўртасида оммалаштириш ишлари билан бир қаторда Навоий асарларининг энг ишончли матнларини яратишга ўтилди.

2. Навоий «Хамса»сининг яхлит бир китоб ҳолида нашр этилиши ҳамда мукамал матннинг яратилишида навоийшунос, матншунос Порсо Шамсиев олиб борган илмий изланишлар катта ўрин тутади. У дастлабки илмий-танқидий матн тузувчиси сифатида рус матншунослигига маълум текстологик принципларни қўллади ва ўзи ҳам янги принципларни ишлаб чиқди.

3. 1959 – 1960 йилларда Ҳамид Сулаймонов томонидан тайёрланган «Хазойин ул-маоний» девонларининг илмий-танқидий матни чет эл кутубхона фондларида сақланаётган Навоий қўлёзма девонларидан 225га яқин нусхасини ўрганиш асосида тайёрланган. «Хазойин ул-маоний» асос матнини тайёрлаш учун қўлёзмаларнинг энг ишончли ва қадимий нусхаларидан 20таси ажратиб олинган. Афсуски, «Хазойин ул-маоний»нинг Ҳ.Сулаймонов томонидан амалга оширилган илмий-танқидий матни номаълум сабабларга кўра нашр этилмаган. 1965 йили Шарофиддин Эшонхўжаев тайёрлаган «Лисон ут-тайр» асари илмий-танқидий матнида ҳам Ҳ.Сулаймон каби анъанавий тадқиқот усуллари қўлланган. Шу билан бирга, ҳар иккала бадий асар матнида принципларга ижодий ёндашилган ва мавжуд принциплар қамрови кенгайтирилган. Жумладан, матншунослар матн тузишда ёрдамчи назорат нусхаларини ҳам жалб қилганлар. Ёрдамчи назорат қўлёзма нусхалардаги фарқлар танқидий матн аппаратида қайд этилмаган бўлса-да, уларга асосий гуруҳдаги қўлёзма нусхалар матнида, қофиясида, байт ва мисраларнинг жойлашишида бирон шубҳа туғилганда мурожат этилган. Агарда қўлёзма нусхаларда байтлар ёки мисраларнинг ўрни алмашиб ёзилган бўлса, + – (плюс, минус) белгилари билан кўрсатилган. Тушиб қолган байтлар ёки мисралар – (минус) белгиси билан кўрсатилган.

4. Ўзбек матншунослиги ўзининг ўтган ярим асрлик янги даврида жаҳон илмий андозалари талабларига тўлиқ жавоб берадиган принципларини яратди. Навоийнинг илмий асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш ва нашрга тайёрлаш 50-йиллар бошидан қизгин тус олди. Иззат Султонов «Мезон ул-авзон», Латиф Халилов «Тарихи мулуки Ажам» асарлари илмий-танқидий матнини тузди. Ўзбек матншунослиги қўлга киритган ютуқлар, илмий-танқидий матн яратиш йўлидаги изланишларнинг ёрқин намунасини Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» асари илмий-танқидий матни тайёрланишида кузатиш мумкин. С.Ғаниева томонидан амалга оширилган ушбу ишда Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратиш тажрибаларининг деярли барчаси назарда тутилди. Олима ўзининг тадқиқотида улардан унумли фойдаланган. Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» асарининг Ҳ.Ислохий томонидан тайёрланган илмий-танқидий матни ўзбек матншунослигида тузилган охириги илмий-танқидий матндир. Гарчи у 2011 йили нашр этилган бўлса-да, анча илгари тайёрланган эди. Бунда матншунос олим ўзигача бўлган ўзбек матншунослиги принципларини қамраб олиш билан бирга жаҳон матншунослигида қўлланилиб келаётган янги принципларни ҳам илмий истеъмолга киритди.

5. Навоий асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш борасидаги ишлар 70-йилларга келиб сусайганлигини афсус билан айтиш лозим. Албатта, бу даврда Алишер Навоийнинг бой ижодий мероси атрофлича ўрганилгани, шоир адабий меросини ўзида жамлаган 15 жилдлик(1966 – 1968 йиллар), 20 жилдлик(1987 – 2003 йиллар), ниҳоят, 10 жилдлик асарлар тўплами (2011 йил) оммавий суратда нашр этилгани катта воқеа эканини тан оламиз. Ушбу нашрларни тайёрлашда ўзбек матншунос олимларининг улкан меҳнати сарф бўлганини чуқур миннатдорлик билан эътироф этсак-да, буюк шоир асарларининг барча илмий-танқидий матнлари амалга оширилмаганлиги туфайли ҳали-ҳануз кўрсатилган нашрларда кўплаб хатоликлар ўтиб кетаётганлигини ачиниш билан таъкидлашга тўғри келади.

Ўзбек матншунослигида қабул қилинган тадқиқ усулларини қуйидагилар ташкил этади:

1. Ўқишдаги тафовутлар(разнотчение)ни таҳлил қилиш усули.
 2. Кўчиришдаги хатоликларни таҳлил қилиш усули.
 3. Муаллиф матни хатоликларини аниқлаш усули.
 4. Матнни онгли равишда ўзгартириш ҳолларини аниқлаш усули.
 5. Қўлёзма тавсифини амалга ошириш усули.
 6. Конъектура йўли билан матнни тиклаш усули.
 7. Қўшимчалар ва тушириб қолдиришларни аниқлаш усули.
 8. Глосс ва интерполяциялар таҳлили.
 9. Қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқлар таҳлили.
 10. Нусхалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш усули.
 11. Матнларни классификация қилиш усули.
 12. Текстологик белгиларни аниқлаш усули.
 13. Матнларни тиклаш (реконструкция) усули.
 14. Матнларни саналаштириш усули.
 15. Матннинг яратилиш жойини аниқлаш усули.
 16. Атрибуция ва атетеза.
 17. Асосий матн тузиш усули.
- Матншунос олимларимизнинг илмий-танқидий матн тузишда қўллаган принциплари қуйидагилардан иборат:
1. Қўлёзмалар ва жалб этилган нусхаларнинг тавсифини келтириш.
 2. Оригинал ёзувни сақлаш.
 3. Хатоларни фиксация қилиш принципи.
 4. Матн структурасини сақлаш.
 5. Нашр ёрдамчи илмий ашаратини қўллаш.
 6. Асосий матнда барча жалб этилган қўлёзма ва ёрдамчи нусхаларни шартли белгилар билан номлаш.
 7. Асарнинг қўплаб қўлёзмалари ва топбосма нусхалари мавжуд бўлганда қадимий нусхалар билан чекланиш.
 8. Таянч нусхага танқидий ёндашиш.
 9. Сарлавҳаларни қавсга олиш.
 10. Бўлим, фасл, бобларни белгилаш.
 11. Матний тафовутларни жадвалларда кўрсатиш.
 12. Жалб этилган нусхаларни саралаш ва таянч, ёрдамчи ва назорат нусхаларга ажратиш.

13. Сўзлар бирикмаси ёки бутун жумлада фарқ бўлса, жумла бошланадиган сўзнинг ўнг томонига «*» белгиси ва жумла тугалланадиган сўзга навбатдаги рақамни қўйиш.

14. Агар бир бутун матн бўлаги тушиб қолган ва яна бошқа нусхада фарқли берилган бўлса, ўша танқидий матн бўлаги бошланишига «**» белгисини қўйиш.

15. Тушириб қолдирилган сўз, жумлаларни «-», қўшилган сўз, жумла ва маълумотларни «+» белгиси билан бериш.

16. Матн варақларини рақамлаб, биринчи бетига «а», иккинчи бетига «б» ҳарфлари билан белгилаш.

17. Ҳар бир варақдаги матн тугаганда варақ ҳошиясига // чиқиқ хат қўйиб, ёнида қўлёзманинг шартли белгисини келтириш.

18. Тушиб қолган матнни қавс ичига олиш.

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Матншуносликнинг асосий услубий принципи матн тарихини комплекс равишда ўрганишдир. Матндаги давр руҳи излари ҳам, мақсадли ёки тасодифий киритилган ўзгаришлар ҳам, кейинги даврларда юз берган нашрий сакталиклар ҳам назардан қочирилмайди. У матн тақдирини ёритади ва матндаги ўзгариш хусусиятлари, сабаблари ва босқичларини ойдинлаштиради.

2. Матншуносликнинг тадқиқ усуллари бир қанча бўлиб, умумэтироф этилган қоидаларга матний тафовутларни таҳлил қилиш, кўчиришдаги хатоликларни таҳлил этиш, муаллиф матни хатоликларини аниқлаш, матнни онгли равишда ўзгартириш ҳолларини аниқлаш, қўлёзма тавсифини амалга ошириш, конъектура йўли билан матнни тиклаш, қўшимчалар ва тушириб қолдиришларни аниқлаш, глосс ва интерполяциялар таҳлили, қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқлар таҳлили, нусхалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш, матнларни таснифлаш, текстологик белгиларни аниқлаш, матнларни тиклаш(реконструкция), матнларни саналаштириш, матннинг яратилиш жойини аниқлаш, атрибуция, атетеза ва асосий матн тузиш усуллари киради.

3. Текстологик принциплар тузилажак матн шаклларига боғлиқ равишда қўлланади. Илмий-танқидий матнни тузувчи

матншунос барча нусхаларни кузатувга олиш, нусхаларни саралаш, асарнинг қадимий, ишончли нусхасини таянч нусха сифатида олиш, асар мазмуни, вояси, матн тарихини чуқур ўрганиш ва аниқ хулосага келиш, жалб этилган нусхалар матнини танқидий ўрганиш, матний ўзгаришларни илмий аппаратда қайд қилиш, матн шаклини ёдгорлик ёзилган графикада нашр этиш принциплари асосида иш кўради. Йиғма-қийсий матн асар нусхалари кам ёки ишончли қадимий қўлёзма нусхалар мавжуд бўлмаган тақдирда амалга оширилади. Бундай матн муаллиф асари ҳақида тўлиқ тасаввур уйғотиш ва дастлабки тўлиқ матнини тиклаш учун тузилади. Йиғма-қийсий матнни тузишда мавжуд қўлёзмалардан таянч нусха танлаш, фарқларни илмий аппаратда кўрсатиб бориш, ўзи қўлга киритган ёки имкониятида бўлган манбалардан фойдаланиш асосий принциплардир. Илмий-оммавий матн ягона, янги топилган асарни эълон қилиш ёки илмий-танқидий, йиғма-қийсий матн асосида матннинг соддалаштирилган вариантини тузиш учун тайёрланади. Бунда кенг ўқувчилар аудиторияси талаблари назарда тутилади. Илмий-оммавий матнларда қўлланадиган текстологик принципларга шарҳ, изоҳ ва луғатлар илова қилиш, насрий баёни билан бирга чоп этиш, ўзбек ёзувига транслитерация, матн тўлиқ тушунарли бўлиши учун таржималарни ҳам келтириш, зарурат туғилганда қўлёзма асар матнини қисқартириш, соддалаштириш, шеърий йўл билан ёзилган асар бўлса, насрий баён ёки изоҳлардан фойдаланиш кабилар киради. Шу билан бирга, муайян шаклда татбиқ этилиши мумкин бўлган умумий принциплар ҳам бор. Бундай принципларга матний тафовутларни жадвалларда кўрсатиш, матн структурасини сақлаш, нашр ёрдамчи илмий апаратини қўллаш, жалб этилган нусхаларни саралаш, уларни таянч, ёрдамчи ва назорат нусхаларига ажратиш, қўлёзма нусхада ёрдамчи нусхаларни шартли белгилар билан номлаш, оригинал ёзувни сақлаш, транслитерация кабилар киради.

4. Ўзбек матншунослигининг шаклланиши узоқ жараённи ташкил этган. Унинг дастлабки, содда қўринишлари кўҳна туркий битиклар билан боғлиқ. «Олтин ёруғ»нинг асл матни тахминан милодий I асрда яратилгани ва X – XVIII асрлар давомида ўн марта кўчирилгани ҳамда Шарқдаги кўп тилларга тар-

жима қилингани қадим туркий матншунослик муайян тадқиқ усуллари, принципларга эга бўлганлигини кўрсатади. Аммо, шубҳасиз, матншуносликнинг қатъий принциплари, хусусан, китобат санъатида матн шаклининг қатъий структураси Турон-замин ерларига ислом дини ва араб ёзуви билан бирга кириб келди. Ўрта Осиёда ҳадис илмининг ривожи, Қуръони каримни тафсирлаш, шарҳлаш, фикҳий масалалар билан боғлиқ илмларнинг кенг ёйилиши матншуносликда муайян анъаналарнинг пайдо бўлишига замин яратди. Матн турларининг кўпайиши бир асарнинг турли шаклларда кўчирилишига ва турли номлар билан машҳур бўлиб кетишига олиб келди. Котиблар масъулиятига доир махсус рисоаларнинг пайдо бўлиши бу босқич ниҳоясида матншуносликка илм сифатида қараш бошланганлигини исботлайди. Ўзбек матншунослиги шаклланиши ва ривожининг 1-босқичи қадим даврлардан темурийлар сулоласи ҳукмронлигигача бўлган даврга тўғри келади.

5. Ўзбек матншунослиги тараққиётининг 2-босқичи XV – XIX асрларни ўз ичига олиб, унинг ўзига хос хусусиятларини қуйидагиларда кўриш мумкин:

- Темурийлар даврида илм-фан, маданият билан бирга қўлёзма нусхаларга бўлган муносабатлар кескин кучайди. Темурийзодаларнинг саъй-ҳаракатлари матншунослик анъаналари жиддий ривожланишига олиб келди. Бойсунғур мирзо темурийларгача ишлаб чиқилган, асосан, диний адабиётга татбиқ этилган барча матн шакллари бадий адабиётга татбиқ этди. Хarakterли жиҳатлардан бири унинг кутубхонасида китоб кўчириш билан бирга қўлёзма нусханинг йиғма матнини тиклаш ишлари ҳам олиб борилган. Алишер Навоий котиблардан муаллиф матнларини бузмаслик, ўзича ўзгартирмаслик, унинг оригиналлигини сақлаш, ғоявий ва бадий мазмунига путур етказмасликни талаб қилган. Навоий асарларини кўчириш анъанаси хатот ва котибларни даврнинг синчков матншуносларига айлантиргани уларнинг нусха кўчириш жараёнида битта қўлёзма билан чекланмасдан, бир неча қўлёзмаларни қиёсий текшириб кўрганликлари, иншо санъатига доир қўлланмаларда, хатлар тўпламларида матнларни тузишда ишлатиладиган қонун-қоидалар, хатотларга кўрсатмалар ва турли намуналарни келтирганликлари билан тасдиқланади.

• XVI – XIX асрлар ўзбек матншунослиги котибларнинг қўчирилаётган асарнинг ишончли, қадимий нусхасини танлашга ёки манбанинг йиғма матнини яратишга интиланлиги билан аҳамиятлидир. Шу даврларда яратилган кўплаб матнларнинг дебочаларида муаллифнинг «турли аниқ манбалардан териб тўпладим» қабалидаги эътирофлари йўқолиб бораётган асарларнинг янги вариантларини яратиб асар умрини узайтиришга бўлган ҳаракатларидан дарак беради. XVI – XIX асрлар ўзбек матншунослигида кўринган яна бир хусусият матннинг янги – оммавий шаклига асос солиниши бўлиб, масалан, XVIII аср иккинчи ярми – XIX аср бошларида Хоразмда яшаган шоир Умар Боқий Алишер Навоий «Хамса»сидаги дostonларни насрий қиссага айлантирган. Унга «Насри Хамсаи беназир» деб ном берган.

• XIX аср иккинчи ярмида Туркистонда очилган типо-литографик корхоналар имконияти нашр учун йиғма матнларнинг тайёрланиши, уларни нашрга тайёрлаш чоғида муайян таҳрир ишларининг олиб борилиши, саралаш жараёнида уларни қиёсан ўрганиш, лозим бўлганда матний тафовутларни баргараф этиш, хатоларни аниқлаб, ягона матни тузиш ишларининг тартибга тушишига ва кейинги давр матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига замин яратди. Тошбосма нусха матнини тайёрлашда матнга асоссиз равишда қўшимчалар киритиш ёки тушириб қолдириш каби камчиликларга чек қўйилди.

• XIX аср охири – XX аср матншунослигига хос қўйидаги хусусиятларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

А. Тошбосма нусхани тайёрлашда, ўрта асрларда бўлганидек, қўшимча киритиш ёки тушириб қолдириш каби ўзгартиришлар камайди.

В. Тошбосма нашрлар, одатда, бир неча қўлёзма нусха асосида тайёрланган. Уларнинг титул варағида нашр биографияси билан боғлиқ маълумотлар берилган, дебочадаги махсус сўзбошилар мазкур асар бўйича дастлабки матншунослик тадқиқини ўз ичига олган.

С. Тошбосма усулида чоп этиш учун оригинал нусха танлаш каби матншунослик ишлари амалга оширилди. Масалан, Алишер Навоий «Хамса» асари насрий баёни 1908 йили Тошкентда нашр қилинди.

Д. Йиғма-қиёсий матнларни тузишга эътибор кучайди.

6. Ўзбек матншунослигининг ўтган асрнинг 20-йилларидан бошланган янги – 3-босқичига хос хусусиятлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Биринчидан, жадид ижодкорлари ўзбек адабиёти намуналарини қиёсий таҳлил қилиш ишларини бошлаб бердилар. Гарчи уларнинг ишлари умумий таништирув йўсинида, танқидий муносабатдан холи бўлса-да, ўзбек матншунослигини жаҳон матншунослиги ўзанига туширишга хизмат қилди, амалий иш жараёнида матншунослик талаблари мажмуи шаклланди. Шу даврда классик асарлар матнининг таркиби, мавзуи, гоёси таҳлил объектига айланди ва адабий меросимизнинг илмий танқидчилари пайдо бўлди.

Иккинчидан, Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилеи муносабати билан шоир асарларини тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш ҳаракатлари янги давр матншунослигининг миллий заминига асос солди. Ўзбек матншуносларининг профессионал авлоди шаклланди.

Учинчидан, давр тақозоси ва китобхон маърифий билимларининг кенгайиши матннинг турли шаклларида фойдаланишга ундади. Матннинг йиғма-қиёсий, илмий-оммавий ва илмий-танқидий шакллари нашрларнинг асосий манбасига айланди. Матншуносликнинг асосий принцип ва усуллари ишлаб чиқилди.

7. Ўзбек матншунослигида ўтган ярим асрлик янги даврда жаҳон илмий андозалари талабларига тўлиқ жавоб берадиган принциплар қарор топди. Уларнинг ёрқин намуналарини П. Шамсиев тузган «Хамса» дostonлари, Ш.Эшонхўжаев тайёрлаган «Лисон ут-тайр», С.Ғаниева тузган «Мажолис ун-нафоис» асарларининг илмий-танқидий матнларида кўриш мумкин. Ҳ.Исломий томонидан тузилган «Насойим ул-муҳаббат» асарининг илмий-танқидий матни ўзигача бўлган ўзбек матншунослиги принципларини қамраб олиш билан бирга жаҳон матншунослигида қўлланилиб келаётган янги принципларни ҳам илмий истъомолга киритди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

МЕТОДОЛОГИК АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 32 б.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 173 б.
3. Каримов И.А. Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатини акс эттириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 24 б.
4. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 40 б.

МАНБАЛАР

5. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний / Илмий-танқидий матн асосида нашрга тайёрловчи Ҳ.Сулаймон. I девон. Фаройиб ус-сиғар. – Тошкент: Фан, 1959. – 494 б.
6. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Илмий-танқидий матн / Тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: ЎзФА, 1961. – 306 б.
7. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Асарлар. 15 томлик / Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1966. – 216 б.
8. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис, Муҳокамат ул-луғатайн. Асарлар. 3 томлик / Нашрга тайёрловчилар Ойбек ва П. Шамсиев. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – 245 б.
9. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн / Тайёрловчи Ш.Эшонхўжаев. – Тошкент: Фан, 1965. – 283 б.
10. Алишер Навоий. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. Илмий-танқидий матн / Тузувчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1970. – 201 б.
11. Алишер Навоий. Хамса. Ҳайрат ул-аброр. ЎзР ФА Шарқ-шунослик институти, тошбосма, инв. №10363.
12. Алишер Навоий. Хамса. Сабъаи сайёр. Илмий-критик текст / Тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1956. – 209 б.
13. Алишер Навоий. Хамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий матн / Тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1963. – 430 б.
14. Алишер Навоий. Мезон-ул авзон. Илмий-танқидий матн / Тайёрловчи И.Султонов. – Тошкент: ЎзФА, 1949.

15. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Илмий-танқидий матн / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва кўрсаткичлар муаллифи Ҳ.Исломий. – Тошкент: Моvарounnahr, 2011. – 472 б.

16. Алишер Навоий. Ҳамса. ЎзРФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. №11544.

17. Алишер Навоий. Ҳамса / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: ЎзФА, 1960. – 855 б.

18. Алишер Навоий. Ҳамса. – Тошкент: ЎзФА, 1960. – 614 б.

19. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. – Б.27.

20. Алишер Навоий. Ҳамса ул-мутаҳаййирин. Асарлар. XV томлик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. – 272 б.

21. Алишер Навоий. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий матн. – Тошкент: ЎзФА, 1963.

22. Алишер Навоий. Ҳамса. ЎзРФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. №11544. 175 саҳифа.

23. Алишер Навоий. Ҳамса. Фарҳод ва Ширин. Танқидий матн. – Тошкент: ЎзФА, 1963. – 178 б.

24. Alişir Nevayî. Mecalisu'n-nefayis (Giriş ve Metin). 1 – 2-kitab / Hazırlayan Prof. Dr. Kemal Eraslan. – Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 2001.

25. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: давлат нашриёти, 1956. – 719 б.

26. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / Нашрга тайёрловчилар Амин Умарий ва Ҳусайнзода. – Тошкент: Фан, 1941. – 263 б.

27. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоъ. Танқидий матн / Тайёрловчи А.Болдирев. – Техрон, 1972. – 445 б.

28. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Юлдузча, 1971. – 240 б.

29. Фирдоуси М.Н. Шах-наме. Т.1. Научно-критический текст. Разночтения, примечания и приложения. – М.: Наука, 1991.

30. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент, 2000. – 172 б.

31. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Тошкент: Фан, 1959. – 196 б.

32. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хатготлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 52 б.

33. Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг «Сабҳати абҳур» луғати. – Тошкент: Фан, 1981. – 102 б.

34. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – 164 б.

35. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. №№11989, 3761, 3762, 3763, 3764, 3765, 9035.

36. Ўзбек адабиёти намуналари. I жилд / Тузувчи Фитрат. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. №№15146, 12639.

37. Энг эски турк адабиёти намуналари / Тузувчи Фитрат. ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, тошбосма, инв. №16507.

ИЛМИЙ-ОММАБОП АДАБИЁТЛАР

1. Абдураҳмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Фан, 1982. – 167 б.

2. Абдулжамил котиб. Тухфат ус-салотин. – Тошкент, 2007. – 26 б.

3. Алишер Навоий. Танланган асарлар. III том. – Тошкент: Ўздавнашр, 1948. – 246 б.

4. Алишер Навоий. Танланган асарлар. II жилд, III китоб / Нашрга тайёрловчи Ф.Каримов. – Тошкент: Ўздавнашр, 1949. – 249 б.

5. Алишер Навоий. Хамса / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. – Тошкент: Фан, 1960. – 854 б.

6. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. – Тошкент: Фан, 1949. – 72 б.

7. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – 284 б.

8. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 16-жилд. – Тошкент: Фан, 2000. – 336 б.

9. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис / Нашрга тайёрловчи Абдуллоҳ Рўин. Балх вилояти, Султоний матбааси, 2008.

10. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин / Нашрга тайёрловчи Фафур Фулом. – Тошкент: Давлат нашриёти, 1956. – 719 б.

11. Алишер Навоий. Хамса / Қисқартириб нашрга тайёрловчи С.Айний. Масъул муҳаррир П.Шамсиев. – Тошкент: Ўздавнашр, 1947. – 432 б.

12. Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь: Сочин. в IX томах. Т.I – II. Ч.2. – М.: Наука, ГРВЛ, 1964. – С.657.

13. Баҳодир Карим. Жаҳид мунаққиди Вадуд Маҳмуд. – Тошкент: Университет, 2000. – 104 б.
14. Бекчонов И. Мутрибий тазкиралари муҳим адабий манба. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2009. – 344 б.
15. Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М.-Л., 1948. – С.270.
16. Вадуд Маҳмуд. Алишер Навоий. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2007. – 158 б.
17. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 191 б.
18. Воҳидов Р. «Мажолис ун-нафоис»нинг таржималари. – Тошкент: Фан, 1984. – 71 б.
19. Гадоий. Девон / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Э.Аҳмадхўжаев. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973. – 148 б.
20. Девони Султон Ҳусайн мирзо / Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Яъқуб Воҳидий Жузжоний. – Кобул: Давлат илмий нашриёти, 1968.
21. Жирмунский. В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад. – Л.: Наука, 1979. – С.493.
22. Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 224 б.
23. Жумахўжа. Н. Истиқлол ва она тилимиз. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 159 б.
24. Жўрақулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – 124 б.
25. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.
26. Исмоилов М. Ҳужжатшунослик ва Марказий Осиё дипломатикаси: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Akademnashr, 2010. – 64 б.
27. Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Тошкент: Фан, 2004. – 212 б.
28. Калила ва Димна. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1977. – 255 б.
29. Каталог фонда института рукописей. I том. – Тошкент: Фан, 1989. – С.412.
30. Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X – XVII вв. – М.-Л., 1962. – С.602.

31. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М.-Л.: Наука, 1964. – С.101.
32. Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. – Тошкент: Фан, 2007. – 295 б.
33. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи: Олий ўқув юрглари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 746 б.
34. Маннонов А. Рошанийская литература. – Тошкент: Фан, 2006. – С.346.
35. Михри-Хатун. Диван / Критический текст и вступительная статья Е.Мапшаковой. – М.: Наука, 1967. – С.308.
36. Муниров Қ. Шарқ қўлёзмалари. – Тошкент: ЎзФА, 1962. – 39 б.
37. Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2002. – 192 б.
38. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан, 1971. – 199 б.
39. Муҳаммад Муфти Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқиби. – Тошкент: Имом ал-Бухорий, 2002. – 140 б.
40. Наваи. Возлюбленный сердце / Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. – М.-Л., 1948. – С.177.
41. Навоий дастхати (Наводир ун-ниҳоя) / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1991. – 300 б.
42. Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – 376 б.
43. Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку: Элм, 1986. – С.136.
44. Норқулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – 143 б.
45. Олтин ёруғ. 1-китоб / Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркий тилдан ўзбекчага таъдир муаллифи Н.Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2009. – 248 б.
46. Охунжонов Э. Ватан кутубхоначилиги тарихи: Дарслик. 2-қисм. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2008. – 308 б.
47. Раҳмонов Н. Битиглар оламида. – Тошкент: Фан, 1990.
48. Рашид Зоҳид. Сўзбоши // Суфи Оллоёр. Сабот ул-оҷизин. – Тошкент: Санъат журнали, 2007.

49. Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. – Л.: Просвещение, 1970. – С.336.
50. Рейсер С.А. Основы текстологии. – Л.: Просвещение, 1978. – С.76.
51. Семёнов. А.А. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. – Ташкент: Гостехиздат, 1940. – С.45.
52. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – 65 б.
53. Сирожиддинов Ш. XV – XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаёти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон, 1997. – 100 б.
54. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари: Монография. – Ташкент: Янги аср авлоди, 2011. – 200 б.
55. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. – Ташкент: Akademnashr, 2011. – 326 б.
56. Словарь литературоведческих терминов / Редакторы-соавители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. – М.: Просвещение, 1974.
57. Томашевский Б.В. Писатель и книга. Очерк текстологии. Издание второе. – М.: Искусство, 1959. – С.280.
58. Тарихий манбашунослик: Ўқув қўлланма / Тузувчилар А.А.Мадраимов, Г.С.Фузаилова. – Ташкент: Фан, 2006. – 304 б.
59. Хафиз Таниш ибн Мир Мухаммад Бухари. Шарафнома-йи Шахий / Факсимиле, пер. с перс., введение, прим. и указатели М.Салахетдиновой. – М.: Наука, 1983.
60. Фирдоуси. Шах-наме. Критический текст / Под редакцией Е.Э.Бертельса. Т.1. – М.: Наука, 1966. – С.295.
61. Фирдоуси. Шах-наме. В девяти томах. Научно-критический текст / Разночтения, примечания и приложения М.Н.Османова. Т.1. – М.: Наука, 1991. – С.400.
62. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. II жилд. – Ташкент: Маънавият, 2000. – 101 б.
63. Хондамир Фиёсиддин бинни Ҳумомиддин. Макорим ул-ахлоқ / П.Шамсиев таржимаси. – Ташкент: ЎзР ФА, 1948. – 82 б.
64. Ҳусайн Бойқаро. Рисола / Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан. – Ташкент: Шарқ, 1991. – 24 б.

65. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар – адабий манба. – Тошкент: Фан, 1981. – 123 б.
66. Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – 199 б.
67. Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб / Тарж. ҳамда сўз-боши ва изоҳлар муаллифи И.Бекжон – Тошкент: Халқ мероси, 1993. – 343 б.
68. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2008. – 196 б.
69. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 9-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2005. – 704 б.
70. Қосимов Б. Миллий Уйғониш. – Тошкент: Маънавият, 2002. – 378 б.
71. Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: Фан, 1990. – 100 б.
72. Эркинов. А. Матншуносликка кириш. – Тошкент, 1997. – 50 б.
73. Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – 384 б.
74. Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Тошкент, 2000. – 163 б.
75. Правила подготовки к изданию памятников литературы Востока. – М.: ИВЛ, 1959. – С.28.
76. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан, 1971. – 437 б.

МАҚОЛА ВА ТЎПЛАМЛАР

77. Абдуллаев И. Манбашунослик ва матншунослик муаммолари // Қўлёзмалар – дурдоналар. – Тошкент, 2001. – Б.13 – 16.
78. Бекжонов И. Таклифлар жўяли, аммо... // ЎЗАС. 2010 йил 16 июль.
79. Буюк турк шоири Мир Алишер: Туркология қурултойи конференцияси материаллари. – Боку: Адабиёт жамияти, 1926. – 55 б.
80. Валихўжаев Б. Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. №4. – Б.20 – 24.

81. Валихўжаев Б. Қўлёмаларнинг умумий рўйхати ва тавсифли каталогини яратишнинг долзарб муаммолари // Қўлёмалар – дурдоналар. – Тошкент, 2001. – Б.8 – 11.

82. Жўрабоев О. Ҳазиний асарларининг қўлёмалари манбалари ва матний қиёс масалалари хусусида // Адабиёт кўзгуси. 2000. №6. – Б.11 – 23.

83. Исоқов Ё. Навойнинг илк девонини текстологик текшириш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. №4. – Б.65 – 67.

84. Каримов Қ. Забардаст турколог // Ўзбек тили ва адабиёти. 1987. №5. – Б.65.

85. Каримий Ф. Мутахассис масъулияти // ЎзАС. 2010 йил 29 октябрь.

86. Кононов, А.Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1972.

87. Мадаминов А., Ҳакимов М., Сотволдиев С. Қўқон адабиёт музейи фондида Алишер Навоий асарларининг қўлёмалари // Адабий мерос. 1991. №4.

88. Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий-адабий аҳамияти // Ўзбек адабиёти масалалари: Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959. – Б.278.

89. Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан // Адабий мерос. 1968. №1. – Б.98 – 103.

90. Матншунослик давр талаблари даражасидами? Давра суҳбати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 2 июль.

91. Муталлибов С. Навоий яратган ҳикматли сўз ва иборалардан баъзи намуналар // Адабий мерос. 1977. №6 – 8.

92. Носов В. Дўстлик натижасида туғилган кашфиёт // Қизил Ўзбекистон. 1963 йил 24 январь.

93. Навоий ва адабий таъсир масалалари: Тўплам / Тузувчи ва масъ. муҳар. С.Ғаниева, А.Абдуғафуров. – Тошкент: Фан, 1968. – 353 б.

94. Навоийга армуғон: Тўплам / Бош муҳ. Ш.Абдуллаев. – Тошкент: Фан, 1968. – 206 б.

95. Омонов Қ. Ўлмас дostonнинг Ҳирот нусхаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 23 июль.

96. Раҳмонов В. Матн ҳақиқати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 30 июль.
97. Раҳмонов В. Матн ва матншунослик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1982 йил 24 октябрь.
98. Раҳмонов Н. Тўғри матн яратиш масъулияти... // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2011 йил 29 апрель.
99. Рихсиева Г. Матн таҳлилида поэтик ифодаларнинг аҳамияти. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2004. – Б.127 – 128.
100. Рустамов А. Матнчилигимиздаги нуқсонлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1982 йил 10 сентябрь.
101. Рустамов А. Ёзма мерос матнига доир баъзи масалалар // Шарқшунослик. 2009. №14.
102. Сирожиддинов Ш. Навойга бағишланган қасидалар ҳақида. Бадиий адабиёт ва адабий тил масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Самарқанд, 1991. – Б.3 – 10.
103. Сирожиддинов Ш. Навойшунослик: кечаги кун таҳлили. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2001. – Б.54 – 59.
104. Сирожиддинов Ш. Навойшунослигининг янги босқичи. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2001. – Б.46 – 48.
105. Сирожиддинов Ш. Ўзбек халқи қўлёзма каталогини яратиш ҳақида. Илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2001. – Б.68.
106. Сирожиддинов Ш. Матн тарихи ва сўз тадқиқи // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2009 йил 3 июль.
107. Сирожиддинов Ш. Тарихни ёзиш осонми? // Ўзбекистон овози. 1998 йил 21 июль.
108. Содиқов Қ., Омонов Қ. Илмий-танқидий матн яратиш замон талаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 20 август.
109. Содиқов Қ. Туркий матннавислик тарихидан. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Ёзувчи, 2000.
110. Содиқов Қ. Туркий классик матнларни транскрипция ва транслитерацияга ўгириш масаласи // Шарқшунослик. 2009. №14.
111. Сулаймонов Ҳ. Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан // Адабий мерос. – Тошкент: Фан, 1973. – Б.83 – 92.

112. Султонов И. «Мезон ул-авзон»нинг танқидий матни устида ишлаш принциплари // Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. – Тошкент: Фан, 1949.

113. Сулаймонова Ф. «Хамса» қўлёзмалари чет элларда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1985 йил 8 ноябрь.

114. Турсунов Ю. Матн салоҳияти ва нашр имконияти // Шарқшунослик. 2009. №14.

115. Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1966. – С.247.

116. Тюркологический сборник. – М.: Наука, 1972. – С.290.

117. Умарова С. «Мажолис ун-нафоис»нинг етук нашр намунаси // Филология масалалари. 2009. №2(22). – Б.10 – 14.

118. Умарова С. Матншуносликнинг шаклланиши ва ривожланиш босқичларига доир // Хорижий филология. 2010. №3 (36). – Б.36 – 41.

120. Умарова С. Алишер Навоий асарлари – ўзбек матншунослигининг тадқиқот объекти сифатида // Хорижий филология. 2011. №1 (38). – Б.54 – 58.

121. Умарова С. Тошбосма нашрлар ва матншунослик равнақи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №2. – Б.47 – 51.

122. «Ҳайрат ул-аброр» танқидий текстини тузишдаги айрим масалалар // Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Сўзбоши. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970.

123. Ҳайитметов А. Навоийнинг текстологик тадқиқотлари ва уларнинг тақдири ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1965. №1. – Б.23 – 30.

124. Ҳайитметов А. Алишер Навоий асарларининг академик нашрини тайёрлаш ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976. №1. – Б.31 – 34.

125. Ҳабибуллаев А. Нашрларда матн танқидининг ўрнига доир // Шарқшунослик. 2009. №14.

126. Ҳайитметов А. Матншунослик муаммолари // Шарқ юлдузи. 1982. №3. – Б.167 – 171.

127. Ҳайитметов А. «Мажолис ун-нафоис» ҳақида баъзи мулоҳазалар // Тил ва адабиёт масалалари. 1958. №1. – Б.53.

128. Ҳайитметов А. Забардаст навоийшунос // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. №5. – Б.19.

129. Ҳақимов М. Навоий ҳикматларининг ўзбек халқ до-

нишмандлигини бойитишдаги роли // Адабий мерос. 1977. №8. – Б.63.

130. Ҳамроева О. Абдурауф Фитрат «Муҳокамат ул-луғатайн» асари тўғрисида // Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2011. – Б.179.

131. Халилов Л. Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг қўлёзма нусхалари // Навоийга армуғон: Тўплам. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.74 – 183.

132. Ҳамидова М. Манбашуносликнинг баъзи масалалари // Шарқ машъали. – 1999. №1 – 2. – Б.31 – 38.

133. Мақсуд Шайхзода. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида // Ўзбек адабиёти масалалари. Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959. – Б.242.

134. Шамсиев П. Достон тексти ва уни нашр этиш принципи ҳақида (Илмий-танқидий матнларга ёзилган сўзбоши). – Тошкент: Ўздавнашр, 1963.

135. Шарқшунослик. Илмий тўплам. 2008. №13.

136. Шарқшунослик. Илмий тўплам. 2009. №14.

137. Ўзбек адабиёти масалалари: Адабий-танқидий мақолалар тўплами. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959. – 380 б.

138. Қаяумов А. Навоий ва навоийшунослик // Ўзбек тили ва адабиёти. 1968. №5. – Б.7 – 12.

139. Ғаниева С. «Хамса»нинг мукамал нашрини тайёрлаш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1982. №1. – Б.38 – 42.

140. Ғаниева С. «Мажолис ун-нафоис»нинг Туркия нашри // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2006 йил 3 март.

141. Ғаниева С. Давр адабий ҳаёти кўзгуси: археографик кириш // Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис» асарининг илмий-танқидий матни. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.14.

142. Ғаниева С. Матн типлари хусусида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1982 йил 22 октябрь.

143. Эшонхўжаев Ш. Алишер Навоий асарларининг илмий-танқидий матнлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1968. №9. – Б.43.

144. Эшонбобоев А. Илмий-танқидий матн тузиш ҳақида айрим мулоҳазалар // Шарқшунослик. 2009. №14. – Б.38.

ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

145. Болтабоев Ҳ. XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 1996. – 156 б.
146. Валиходжаев В. Из истории развития эпической поэзии в узбекской литературе: Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Самарканд, 1968. – С.48.
147. Ганиева С. «Маджалис ун-нафаис» Алишера Навои (Литературно-исторический анализ и критический текст III и IV маджлисов): Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ленинград, 1956. – С.16.
148. Жабборов Н. Фурқат асарларининг қўлёзма манбалари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1994. – 26 б.
149. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси: Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 1998.
150. Жўраев Ж. Комёб ҳаёти ва ижодий мероси манбалари тадқиқи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2012. – 26 б.
151. Зоҳидов Р. «Сабот ул-ожизин» асари лексикаси: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2001. – 172 б.
152. Исоқов Ф. Гулханий «Зарбулмасал»ининг илмий-танқидий матни: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1997. – 48 б.
153. Маҳмудов Ж. Паҳлавон Маҳмуд ҳаёти ва адабий меросининг матний тадқиқи: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 2006. – 200 б.
154. Мадраимов А.А. Источники истории рукописной книги Центральной Азии XV – XVI вв.: Автореф. дисс... д-ра. ист. наук. – Ташкент, 2003. – С.48.
155. Мирзараҳимов А.Ш. Ўрта Осиёда тошбосма китоб тарихи: Тарих фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 26 б.
156. Рашидова М. Текстологическое исследование произведения Алишера Навои «Назм ул джаваҳир»: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1991. – С.26.
157. Раҳмонов Н. Художественные особенности памятника Кюль Тигина: Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент, 1983. – 180 б.

158. Раҳмонов Н.А. Ўрхун-Енисей ёдномалари ва туркий эпослар: Филол. фан. докт... дисс. — Тошкент, 1991. — 293 б.
159. Сирожиiddинов Ш. Традиции Алишера Навои в творчестве каттакурганских поэтов XIX в.: Автореф. дисс. канд. филол. наук. — Самарканд, 1991. — С.18.
160. Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV — XIX асрларда яратилган форс манбалари: Филол. фан. докт... дисс. — Тошкент, 1997. — 248 б.
161. Сойилов С. Собир Сайқалийнинг «Қиссаи Сайқалий» асари ва унинг қиёсий-тестологик тадқиқи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. — Тошкент, 2008. — 26 б.
162. Сулейманов Х. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои Т.1. — Ташкент, 1955 — 1961. — 415 с; Т.2. — 1955 — 1961. — С.400.
163. Шамсиев П. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonи илмий-танқидий матни ва уни тузиш принциплари: Филол. фан. номз... дисс. автореф. — Тошкент, 1952. — 19 б.
164. Шамсиев П. Навоий асарлари матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари: Филол. фан. докт... дисс. — Тошкент, 1969. — 219 б.
165. Шодмонов Н. «Шоҳиду-л-иқбол»нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. автореф. — Тошкент, 2009. — 45 б.
166. Шониёзов М. «Мажмуаи шоирон» тазкираси матнини тайёрлаш принциплари ва матний тадқиқи: Филол. фан. номз... дисс. автореф. — Тошкент, 2009. — 23 б.
167. Эшонова С. XX аср бошларидаги Қўқон шоиралари (Нисо ва Хоний): Филол. фан. номз... дисс. автореф. — Тошкент, 2007. — 26 б.
168. Қурбонов С. Носир Бухорий форсий девонининг илмий-танқидий матни ва тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. автореф. — Тошкент, 2004. — 52 б.
169. Қурбонов С.К. Носир Бухорий форсий девонининг илмий-танқидий матни ва тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. — Тошкент, 2004. — 240 б.
170. Ғанихўжаев Ф. Оғаҳийнинг «Таъвиз ул-опиқин» девони ва унинг илмий-танқидий матни: Филол. фан. докт... дисс. автореф. — Тошкент, 1998. — 41 б.

171. Ҳамидова М. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент, 1994.

172. Абдусаттор Жуманазар. Муқаддима – асарнинг бош сўзи // ЎзАС. 2011 йил 25 февраль.

173. Манбалардан ташқарига чиқмаган жавоблар // ЎзАС. 2013 йил 24 февраль.

174. Маълумотлар ва ... таассурот // ЎзАС. 2013 йил 11 октябрь.

175. Манба ва ... бутун саволга яримта жавоб // ЎзАС. 2010 йил 22 октябрь.

176. Абдулхайров М. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асари матнини тадқиқ этиш усуллари // Тил ва адабиёт таълими. 2010. №9. – С.70 – 76.

177. Алишер Навоий асарларида сўз ва иборалар // Адабий манбашунослик ва матншунослик таҳлил усуллари. – Тошкент: Тафаккур бустони, 2009. – Б.240.

178. Анъанавий эш, янгиланишга ташна // ЎзАС. 2013 йил 4 октябрь.

179. «Бўлмагай эрди муяссар «Хамса» ... // ЎзАС. 2015 йил 1 январь.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
-----------------	---

I қисм. Матншунослик асослари

Матн ва матншунослик	5
Матн тарихи	7
Матн шакллари ва уларни тузиш принциплари	16

II қисм. Ўзбек матншунослиги: шаклланиши ва тараққиёт босқичлари

Ўзбек матншунослиги шаклланишининг тарихий илдиэлари	28
Илмий-амалий тажрибалар ва матншунослик равнақи	34
Матншуносликнинг илмий асосга қўйилиши ва янгича ёндашувлар	53
Айрим хулосалар	63

III қисм. Алишер Навоий асарларининг текстологик тадқиқлари ва матн тузиш принциплари

Алишер Навоий лирикасининг илмий-танқидий матнлари ва уларни тузиш принциплари	66
Алишер Навоийнинг илмий асарлари илмий-танқидий матнларини тузиш принциплари	81
Айрим хулосалар	101

Умумий хулосалар

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Методологик адабиётлар	109
Манбалар	109
Илмий-оммабоп адабиётлар	111
Мақола ва тўпламлар	115
Диссертация ва авторефератлар	120

ШУҳРАТ СИРОЖИДДИНОВ
Соҳиба УМАРОВА

**ЎЗБЕК МАТНШУНОСЛИГИ
ҚИРРАЛАРИ**

Мухаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадвий муҳаррир: Алтимурдон АҚИЛОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Имомжон ЎСАРОВ
Мусоҳҳиҳ: Отабег БОҚИЕВ

ЎЗБЕКИСТОН Республикаси
Ўзбекистон Республикасида
Ўзбекистон Республикаси

ЎЗБЕКИСТОН Республикаси
Ўзбекистон Республикаси

Ўзбекистон Республикасида
Ўзбекистон Республикасида
Ўзбекистон Республикасида
Ўзбекистон Республикасида
Ўзбекистон Республикасида

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 07.01.2015 й.

Босишга рухсат этилди: 01.04.2015 й.

Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$.

Schoolbook гарнитураси. Офсет босма.

Ҳисоб-нашриёт т.: 5,45. Шартли б.т.: 7,44.

Адади: 500 нусха.

Буюртма № 26

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77

e-mail: info@akademnashr.uz

web: www.akademnashr.uz

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ
СОҲИБА УМАРОВА

Ўзбек

матншунослиги
қирралари

ISBN 978-9943-985-07-0

9 789943 985070